

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Διπλωματική Εργασία του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στις Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές
Σπουδές»

Τομέας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

«Το διαταρακτικό πτώμα της Covid – 19 και οι διαφοροποιημένες πρακτικές ταφής:

Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της μεταθανάτιας μολυσματικότητας»

Μαρία Λαγού

Εξεταστική Επιτροπή

Α' Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Παπαηλία Πηνελόπη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)

Β' Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Γιακουμάκη Βασιλική (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)

Εποπτεύουσα Καθηγήτρια: Δέλτσου Ελευθερία (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)

Ιούνιος 2022

*Στον παππού μου,
την πιο φασματική παρούσα απουσία της ζωής μου*

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, ιδιαιτέρως, την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κυρία Παπαηλία Πηνελόπη, η οποία με βοήθησε σε όλη τη διαδικασία της διπλωματικής εργασίας μου, από την σύλληψη της ιδέας μέχρι και την υλοποίηση της έρευνας.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους και όσες συμμετείχαν στην έρευνά μου, παραχωρώντας διαφωτιστικές και πολύ χρήσιμες συνεντεύξεις, πάνω στις οποίες στηρίχθηκε η ανάλυσή μου.

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη

Εισαγωγή

1. Πρωτόκολλα για τη διαχείριση των μολυσματικών σορών της Covid-19: Ανθρωπολογικές όψεις και η σημασία τους ως πολιτισμικών κατασκευασμάτων.
 1. Αποκείμενα σώματα και αποκειμενοποιημένα αντικείμενα: η παραγωγικότητα της μόλυνσης της νεκρής υλικότητας
 2. Χειριστές σορών σε αμφισβήτηση: Το πανδημικό πτώμα ως αποσταθεροποιητής της βιομηχανίας των υπηρεσιών ταφής.
 3. Περί τεράτων και άλλων δαιμονίων: Η παραγωγή του νέου είδους νεκρού σώματος.
 4. «Εκμεταλλευτήκαμε όλοι μία ασθένεια, έναν ιό, βγάλαμε μερικά λεφτά και αυτό ήταν»: Η αντικανονικότητα του πτώματος της Covid-19 και το νεκρό σώμα ως εμπόρευμα.
2. «Μέχρι να κατέβουν στο νεκροτομείο από θετικοί έγιναν αρνητικοί»: Η επιτελεστικότητα της καταγραφής των πτωμάτων, η μελλοντικότητα της ταυτοποίησής τους και η δημόσια αορατότητά τους.
3. Φύλο, φυλή, τάξη: διασταυρούμενες νεκρές μολυσματικές ταυτότητες.
4. «Πού το βρήκαμε αυτό το πτώμα Covid;» Εθνογραφική παρατήρηση στο κοιμητήριο του Βόλου και προβληματισμοί για τον εθνογραφικό χωροχρόνο.
5. Εντοπίζοντας το νεκρό σώμα της Covid-19: Από το ψυγείο του νεκροτομείου στα ειδικά νεκροταφεία Covid. Γειτονιές μολυσματικών νεκρών κι η παραγωγή της μεταθανάτιας τοπικότητας.
 1. Προσωρινές κοινότητες νεκρών και ψυκτικοί θάλαμοι: Η οριοθέτηση του πανδημικού πτώματος στον χώρο και η απουσία του δημόσιου πένθους.
6. Queer Αγιοποίηση και διαφοροποιημένη σήψη: Συζητώντας για τις πολλαπλές χρονικότητες του νεκρού σώματος της Covid - 19.
7. Προς μία αδυνατότητα συμπερασμάτων και τελικών σχολίων.

Βιβλιογραφία

Παράρτημα

Περίληψη

Η συγγραφή της παρούσας διπλωματικής εργασίας γίνεται στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στις Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές Σπουδές» και, συγκεκριμένα, στον τομέα της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Στην έρευνα αυτή εξετάζω τον τρόπο με τον οποίο τα νεκρά σώματα της πανδημίας δέχονται λόγω της μολυσματικότητάς τους διαφορετική μεταθανάτια φροντίδα, το πώς έχουν αλλάξει οι πρακτικές ταφής τους, καθώς και τη σημασία που έχουν στα παραπάνω τα πρωτόκολλα και οι τεχνικές οδηγίες για τη διαχείριση των μολυσματικών σορών. Παρουσιάζονται οι αμφισβητήσεις που προκαλεί το νεκρό σώμα, καθώς και το πώς επενεργεί στον χώρο και τον χρόνο. Το υλικό που αναλύεται προέρχεται από την μελέτη των πρωτοκόλλων που εκδόθηκαν από διεθνείς και εθνικούς φορείς, καθώς κι από συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με εργαζόμενους/ες στις υπηρεσίες ταφής στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας.

Εισαγωγή

Αν προσπαθήσω να εισάγω στο θέμα της εργασίας αυτής νιώθω πως θα αποτύχω να αποτυπώσω όχι το τί τελικά μελέτησα, αλλά τις άπειρες, ενδεχομενικές και χωρίς όρια διαστάσεις ενός τέτοιου ζητήματος. Το ζήτημα του θανάτου και του νεκρού σώματος, ο τρόπος με τον οποίο αυτά επαναπροσδιορίζονται και νοηματοδοτούνται εκ νέου στη διάρκεια της πανδημίας συναντήθηκαν μάλλον με δικές μου ανησυχίες σε σχέση με την αδυνατότητα σύλληψης και κατανόησης του θανάτου στην ολότητά του.

Η διπλωματική εργασία αυτή αποτελεί συνέχεια της προσπάθειας να κατανοήσω τις διαφοροποιημένες πρακτικές ταφής των νεκρών σωμάτων της πανδημίας της Covid – 19, όπως αυτές εμφανίστηκαν ήδη από τις αρχές του 2020. Τότε, παρακολουθούσα το μάθημα «η πολιτική του θανάτου και του πένθους» στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών κι επιχείρησα να κατανοήσω με βάση τη βιβλιογραφία που μελετούσαμε τις πολιτικές διαχείρισης των νεκρών σωμάτων και τη νοηματοδότησή τους ως μολυσματικών και επικίνδυνων. Η εξέλιξη της εργασίας αυτής αποτυπώνεται στη διπλωματική μου εργασία και στην έρευνα που έκανα.

Ο στόχος της έρευνας αυτής είναι να κατανοήσω τον τρόπο με τον οποίο ο θάνατος και το νεκρό σώμα γίνονται τόποι πολιτικής διαμάχης και συγκρούσεων, παράγονται μέσα από επιστημονικούς λόγους και μετασχηματίζονται κοινωνικά, ιστορικά και πολιτικά. Αυτή η ανάγνωση της πολιτικής του θανάτου και του σώματος ως εντοπισμένων μέσα στα πλαίσια του πολιτικού, ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου αφαιρεί από το σώμα την θεωρούμενη και επιδιωκόμενη αντίληψή του ως ουδέτερου και στατικού. Γιατί όμως να μας ενδιαφέρει μία τέτοια ανάγνωση του νεκρού σώματος και οι ανθρωπολογικές προεκτάσεις αυτής; Γιατί μας αφορά να κατανοήσουμε τη μολυσματική σορό ως ενεργό παράγοντα διαμόρφωσης του πολιτικού;

Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα έρχεται και μέσα από μία ιστορική προσέγγιση και μελέτη του ρόλου του νεκρού σώματος σε διάφορες άλλες επιδημίες και πανδημίες, της σημασίας του στη διαχείρισή τους και τις ρυθμιστικές, ελεγκτικές πρακτικές επί των σωμάτων, καθώς και στο πώς οι μολυσματικές, επικίνδυνες σοροί άλλων επιδημιών παράγονταν μέσα από τους επιστημονικούς λόγους. Η ανάλυση που θα επιχειρήσω δεν είναι σε καμία περίπτωση ολοκληρωμένη ιστορικά. Σε κάποια σημεία παρατίθενται αρχεία και κείμενα που είναι διαθέσιμα στη βιβλιογραφία και πλαισιώνουν τη συζήτηση που γίνεται σε σχέση με το πτώμα της Covid – 19, προκειμένου να ιδωθούν οι κοινές και διαφοροποιημένες παράμετροι της διαχείρισης των νεκρών σωμάτων, καθώς και οι μετασχηματισμοί αυτών ιστορικά.

Για τον Laqueur το να γράφεις για την ιστορία του έργου των νεκρών είναι να γράφεις για την ιστορία του πώς κατοικούν μέσα μας τόσο ατομικά όσο και κοινωνικά, είναι μία ιστορία για το πώς τους φανταζόμαστε, πώς νοσηματοδοτούν την ζωή μας, πώς αναδιαμορφώνουν τους δημόσιους χώρους, την πολιτική, τον χρόνο (Laqueur, 2015). Αυτό το έργο στο οποίο θα αναφερθούμε στην εργασία αυτή αφορά την επιτελεσματικότητα του νεκρού σώματος Covid και την αυτενέργειά του, τον τρόπο με τον οποίο ανασηματοδοτεί το πολιτικό και λειτουργεί συμβολικά μέσα από την υλικότητά του. Δεν θα εμπλακώ μέσα από αυτήν την εργασία σε μία προσπάθεια αμφισβήτησης της εγκυρότητας των επιστημονικών δεδομένων που αφορούν στην μολυσματικότητα του νεκρού σώματος, γενικά, και του νεκρού σώματος Covid, ειδικότερα. Είναι αναπόφευκτο η ανάγνωση των πρακτικών διαχείρισης των πτωμάτων να επηρεάζεται από την ιατρική γνώση και την επιδημιολογία, αλλά και να επηρεάζει με τη σειρά της κι άλλες επιστήμες. Αυτό που μας ενδιαφέρει στην συγκεκριμένη ανάλυση έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο τα πρωτόκολλα που εκδόθηκαν σε σχέση με την διαχείριση του νεκρού σώματος της πανδημίας μπορούν να γίνουν

κατανοητά ως πολιτισμικά κατασκευάσματα, αλλά και ως ενεργά στοιχεία διαμόρφωσης του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου. Η κατανόηση της βιοϊατρικής ως εκείνης που ενυπάρχει, αναδιαμορφώνει και αναδιαμορφώνεται από το πολιτικό είναι βασική, ώστε να κατανοήσουμε τους θεωρητικούς συσχετισμούς μίας τέτοιας προσπάθειας.

Πριν, όμως, αναφερθώ αναλυτικότερα στο τί θα μελετήσω στην παρούσα εργασία θα ήθελα να κάνω μία σύντομη παρουσίαση μερικών από τις κατά τα άλλα πολύ ενδιαφέρουσες παραμέτρους, που δεν θα είναι μέρος της συζήτησης που θα ακολουθήσει. Μία από αυτές είναι το κομμάτι του πένθους για τους θανάτους της πανδημίας και οι διάφορες μορφές που παίρνει. Παρόλο που μία τέτοια συζήτηση έχει ξεκινήσει από πολλούς επιστημονικούς κλάδους και σαν θέμα αναδύθηκε αρκετά μέσα από τις συνεντεύξεις που πραγματοποίησα, μία ανάλυση για τον θρήνο στην διάρκεια της πανδημίας θα ξέφευγε των σκοπών της έρευνας και θα μπορούσε να αποτελέσει μία αυτοτελή διπλωματική εργασία μόνη της. Επίσης, πολύ σημαντικό είναι και το ζήτημα της αποτέφρωσης των νεκρών της πανδημίας, το οποίο προσπάθησα να μελετήσω. Συγκεκριμένα, ένα μέρος του υλικού που συγκέντρωσα έχει να κάνει με την καύση των νεκρών στη διάρκεια της πανδημίας, πώς αυτό έχει αλλάξει και τί ρόλο παίζει σε αυτό η μολυσματικότητα της σορού. Τα θέματα αυτά παρουσιάστηκαν από τους εργαζόμενους στα γραφεία τελετών, οι οποίοι/ες εξέφρασαν τόσο τις απόψεις τους όσο και κάποια νομικά και διαδικαστικά ζητήματα. Σίγουρα, μία τέτοια συζήτηση θα είχε πολύ ενδιαφέρον και θα πλαισιώνει την ανάλυση σε σχέση με την πολιτική του νεκρού σώματος και την κατανόησή του στο πανδημικό πλαίσιο. Ωστόσο, δεν μπορεί και λόγω περιορισμών χώρου να παρουσιαστεί εδώ. Τέλος, άλλες ενδιαφέρουσες παράμετροι θα αφορούσαν τα σώματα σε μετα-κίνηση και το πώς αυτή η κινητικότητα

των νεκρών σωμάτων της πανδημίας γίνεται μία επικίνδυνη πρακτική, που επιφέρει την κυκλοφορία του φόβου, του τρόμου και της αποστροφής.

Έτσι, αφού παρουσιάστηκαν μερικά από τα ανεξάντλητα θέματα, που θα συμπλήρωναν τη συζήτηση, που ανοίγει μέσα από τη διπλωματική αυτή εργασία, θα ήθελα τώρα να αναφερθώ σε όσα θα επιχειρήσω να προσεγγίσω θεωρητικά μέσα από αυτή. Ωστόσο είναι χρήσιμο να ορίσουμε τί εννοούμε, όταν αναφερόμαστε στον θάνατο που οφείλεται στον ιό SARS – CoV – 2. Σύμφωνα με τους διεθνείς φορείς Ο θάνατος που οφείλεται στον ιό του SARS-CoV-2 αναφέρεται ως «εκείνος ο θάνατος που χρήζει επιτήρησης, καθώς προκύπτει από μία συμβατή ασθένεια σε μία πιθανή ή ύποπτη περίπτωση Covid – 19, εκτός αν υπάρχει άλλη εναλλακτική αιτία που μπορεί να προκαλέσει θάνατο, όπως είναι ένα θανάσιμο τραύμα» (PAHO, 2020). Στην περίπτωση της δικής μου έρευνας, οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες ταφής αναφέρονταν στα πτώματα Covid ως εκείνα, για τα οποία είχε υπάρξει θετικό Covid τεστ, μετά τον θάνατο. Αρχικά, ένα από τα βασικά ερωτήματα έχουν να κάνουν με τον τρόπο με τον οποίο το πτώμα της Covid – 19 είναι ένα σώμα παραγωγικό, ένα σώμα σε διεργασία, που φέρνει πολιτικές αναταράξεις. Σε σχέση με την έννοια της μολυσματικότητας θα δούμε πώς το σώμα της πανδημίας συνοδεύεται από τη μετάδοση του πανικού, του φόβου, της κοινωνικής κατάρρευσης (Lynteris, 2018). Γιατί είναι ένα σώμα προκλητικό; Και πώς αποσταθεροποιεί παγιωμένες αντιλήψεις και τεχνικές σε σχέση με την κανονιστική θεώρηση του νεκρού σώματος; Στα ερωτήματα αυτά θα επιχειρήσω να απαντήσω μέσα από το 1^ο κεφάλαιο της εργασίας και τις ενότητες αυτού, που έχουν να κάνουν με τους λογοθετικούς μηχανισμούς κατασκευής της μολυσματικής ενσώματης νεκρής υλικότητας μέσω των πρωτοκόλλων, των διεθνών οδηγιών και των συνεντεύξεων με τους εργαζόμενους στις υπηρεσίες ταφής. Τα επίσημα αυτά έγγραφα γίνονται κατανοητά ως παραγωγικά του νεκρού σώματος Covid ως επικίνδυνου,

αποκείμενου, απορριπτέου. Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν διαφορετικά σημεία που προβλέπονται με βάση τα διεθνή πρωτόκολλα για τη διαχείριση των μολυσματικών σορών, αλλά και το πώς αυτά αποτυπώθηκαν στην πράξη εκ μέρους των γραφείων τελετών στην περιοχή της Θεσσαλίας. Τί θέση έχει, λοιπόν, το νεκρό σώμα σε αυτά και πώς συγκροτείται ως ένα σώμα ρευστό; Πώς έχει αναταράξει και μεταβάλει τον τρόπο με τον οποίο οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες ταφής αντιμετωπίζουν τόσο το πτώμα όσο και το επάγγελμά τους; Τί σημασία αποκτούν οι νεκρές και μη ανθρώπινες υλικότητες στη συζήτηση αυτή;

Ένα από τα βασικά ζητήματα που επανέρχονται μέσα από τις συνεντεύξεις έχει να κάνει με την αμφισβήτηση της ταυτότητας των νεκρών σωμάτων. Η αορατότητά τους ήταν εκείνη που επέφερε προβληματισμούς σε σχέση με την ανάγκη για την απόδοση της ορθής ταυτότητας στον/στη νεκρό/ή. Στα κεφάλαια 2 και 3 θα δούμε μέσα από διαφορετικές προοπτικές πώς το νεκρό σώμα επιφέρει την αβεβαιότητα σε σχέση με την ταυτότητά του, αλλά και πώς γίνεται ένα επιστημικό αντικείμενο. Πώς επιτελείται ως τεκμήριο για την ορθή αναγνώριση και ταυτοποίησή του. Ποια τα λάθη που γίνονται σε αυτές τις διαδικασίες και τί σημασία έχουν; Επίσης, μας ενδιαφέρει να δούμε τον τρόπο με τον οποίο η μολυσματικότητα διαπλέκεται με τις έννοιες του φύλου, της φυλής και της τάξης, διαταράσσοντας την μεταχείριση των νεκρών σωμάτων της πανδημίας με τρόπο καθολικό και ενιαίο.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθώ στη σημασία που έχουν για την ανάγνωση της εργασίας αυτής η έννοια του queer και των Queer Death Studies¹ ως αξόνων μελέτης του νεκρού σώματος της πανδημίας. Μέσα από την εργασία προσπαθώ να προχωρήσω σε μία ανάγνωση του πτώματος Covid ως ρευστού, διαταρακτικού,

¹ Προτιμώ να αφήσω τον όρο αυτό χωρίς μετάφραση και όπως εμφανίζεται στη βιβλιογραφία.

παραγωγικού. Για τον λόγο αυτό καταφεύγω στην χρήση της έννοιας του queer νεκρού σώματος αποσυνδεδεμένης, ωστόσο, από την αναταραχή της κανονιστικής έμφυλης επιτέλεσης και σεξουαλικότητας. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να δούμε πώς η Ανθρωπολογία του Θανάτου μπορεί να συνομιλήσει με τις έννοιες του queer και του queering ως διεργασίες, καθώς και με το αναδυόμενο πεδίο των Queer Death Studies (QDS). Το επιστημονικό αυτό πεδίο συνομιλεί κριτικά με τις Μετα-αποικιακές Σπουδές, τον Μεταανθρωπισμό, τις Σπουδές Φύλου, προσπαθώντας να αναδείξει τους μη κανονιστικούς λόγους σε σχέση με τον θάνατο, το νεκρό σώμα, το πένθος και τη συγγένεια (Radomska, Mehrabi & Lykke, 2020). Μαζί με την έννοια του κουήρ νεκρού σώματος θα προσπαθήσω να αναδείξω και τη σημασία του μετα-ανθρωπισμού ως θεωρητικού πλαισίου που βοηθά στην προβληματοποίηση του ανθρώπινου και του μη, του διπλού ζωής και θανάτου, φύσης και πολιτισμού.

Θα αναφερθώ επίσης στην εθνογραφική έρευνα που έκανα στο κοιμητήριο του Βόλου, αλλά κυρίως στους προβληματισμούς που προκύπτουν σε σχέση με αυτή. Τί σημαίνει να μελετάμε τα νεκρά σώματα της πανδημίας και ποια είναι τα όρια αυτής της μελέτης; Πώς συναντιούνται οι πολλαπλές και διαφορετικές εμπειρίες στο εθνογραφικό πεδίο; Πολύ χρήσιμη, εδώ, όπως θα δούμε, είναι η θεώρηση των συναισθημάτων ως επιτελεστικών και κινητοποιητικών.

Στα τελευταία δύο κεφάλαια περιγράφω τη σημασία του χώρου και του χρόνου, στα οποία εμπλέκεται το νεκρό σώμα της πανδημίας και τον τρόπο που τα αναδιαμορφώνει. Ποια η σημασία του εδάφους και πώς εθνικοποιείται το νεκρό σώμα Covid; Γιατί το έδαφος, το χώμα του κοιμητηρίου πρέπει να προστατευτεί από τα επικίνδυνα, μολυσματικά υγρά; Τί σημασία αποκτούν οι χρονικότητες της σήψης και πώς οι υλικότητες που περιτυλίζουν το νεκρό σώμα τις αναδιαμορφώνουν; Παράγεται, τελικά, ένα τεχνολογικά Άλλο πτώμα;

Όσον αφορά το κομμάτι της μεθοδολογίας, το υλικό που συγκέντρωσα προέρχεται από συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας με εργαζόμενους στις υπηρεσίες ταφής. Συγκεκριμένα, αρχικά πραγματοποίησα συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες/τριες γραφείων τελετών από τον Βόλο, το Πήλιο και τα Τρίκαλα. Όλες οι συνεντεύξεις είχαν ημιδομημένη μορφή, αφήνοντας χώρο και χρόνο και για την ανάδυση διαφόρων θεμάτων προς συζήτηση. Όσα ειπώθηκαν από τους ιδιοκτήτες των γραφείων τελετών ήταν πολύ χρήσιμα και διαφωτιστικά σε σχέση με το διαδικαστικό κομμάτι και τις διαφοροποιημένες πρακτικές ταφής. Ωστόσο, όταν επήλθε ο θεωρητικός κορεσμός στράφηκα προς τους χειριστές των σορών, τους «νεκροφορείς», όρος που θα παρουσιαστεί και στη συνέχεια, οι οποίοι έρχονταν σε άμεση επαφή με το νεκρό σώμα και φανέρωναν διαφορετικές πτυχές πάνω στο υπό μελέτη ζήτημα. Θα δούμε, μάλιστα, μέσα στην εργασία τη συχνή αναφορά στον κύριο Γ. – δεν παραθέτω το όνομα για τη διασφάλιση των προσωπικών δεδομένων και της ανωνυμίας, ενώ σε περιπτώσεις που αναφέρω ονόματα, αυτά είναι αλλαγμένα – οι περιγραφές του οποίου ήταν πολύ επιδραστικές στην πορεία της ανάλυσης. Επίσης, σημαντική ήταν και η συνέντευξη με τον υπεύθυνο του κοιμητηρίου του Βόλου, ο οποίος με βοήθησε στην κατανόηση των κανονισμών, ενώ προσέφερε μία πιο κριτική ανάλυση σε ζητήματα που αφορούν στους ειδικούς χώρους και την εκταφή των νεκρών. Η έρευνα μου άρχισε το καλοκαίρι του 2021, οπότε διεξήχθησαν οι συνεντεύξεις και παρευρέθηκα στην κηδεία Covid, στην οποία αναφέρομαι εκτενώς στην πορεία της εργασίας. Έκτοτε επισκέφτηκα το κοιμητήριο του Βόλου άλλες τρεις φορές, προσπαθώντας να αντλήσω όσο το δυνατόν γίνεται πιο χρήσιμες πληροφορίες.

Έχοντας παρουσιάσει με συνοπτικό τρόπο τη δομή της εργασίας μου θα καλούσα όσ@ προχωρήσουν σε μία ανάγνωση της παρούσας έρευνας να την

αντιμετωπίσουν ως μία πρόκληση για διερωτήσεις και προβληματισμούς, παρά ως μία ολοκληρωμένη παρουσίαση του υπό μελέτη ζητήματος.

Κεφάλαιο 1

Πρωτόκολλα για τη διαχείριση των μολυσματικών σορών της Covid-19: Ανθρωπολογικές όψεις κι η σημασία τους ως πολιτισμικών κατασκευασμάτων

*Ο πιο επικίνδυνος άνθρωπος σε μία κηδεία
είναι το σώμα μέσα στο φέρετρο*

Richard Cobb, όπως παρατίθεται στο Laqueur (2015)

Τί θέση έχουν τα πρωτόκολλα και οι οδηγίες σε σχέση με τη διαχείριση του νεκρού σώματος της Covid-19 στον (μετα)πανδημικό χωροχρόνο; Γιατί μας ενδιαφέρουν ως πολιτισμικές εγγραφές της πολιτικής του νεκρού – αλλά όχι μόνο – σώματος; Τί όρια (ανα)παράγουν και γιατί έχει σημασία μια ανθρωπολογική ανάλυση των οδηγιών αυτών; Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στα πρωτόκολλα που εκδόθηκαν από διεθνείς και εθνικούς φορείς σε σχέση με τη διαχείριση του νεκρού σώματος της Covid-19, τις οδηγίες που (πρέπει να) ακολουθούν όσοι/ες διαχειρίζονται τα νεκρά σώματα της πανδημίας, αλλά και τον τρόπο που αυτές εφαρμόστηκαν στην περιοχή της Θεσσαλίας. Θα δούμε πώς οι τεχνικές οδηγίες από τους διαφορετικούς φορείς συγκλίνουν ή παρεκκλίνουν μεταξύ τους, αλλά και πώς αλληλοδιαπλέκονται με τους λόγους των επαγγελματιών στις υπηρεσίες ταφής.

Ήδη, από την αρχή της εμφάνισης των πρώτων μαζικών κρουσμάτων από τον ιό SARS-CoV-2 και των θανάτων που προκαλούνται από αυτόν ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ), αλλά κι άλλοι οργανισμοί και φορείς εξέδωσαν οδηγίες και πρωτόκολλα σε σχέση με τη διαχείριση του νέου ιού. Οι οδηγίες, που

εφαρμόστηκαν από τα διάφορα κράτη, ακολουθούσαν τις κατευθυντήριες γραμμές που δόθηκαν από τον ΠΟΥ. Τα πρωτόκολλα και οι τεχνικές οδηγίες, που παρατίθενται στην παρούσα εργασία και θα μας απασχολήσουν, αφορούν στη διαχείριση των νεκρών σωμάτων της πανδημίας και προέρχονται από τον ΠΟΥ, τον Παναμερικάνικο Οργανισμό Υγείας (Pan American Health Organization – PAHO), τον Εθνικό Οργανισμό Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ) της Ελλάδας, καθώς και από το Δικανικό Τμήμα της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (ICRC).² Γιατί όμως μας ενδιαφέρει μία μελέτη των πρωτοκόλλων αυτών σε σχέση με τη διαχείριση των νεκρών σωμάτων της πανδημίας και τι ανθρωπολογικές προεκτάσεις μπορεί να έχει η ανάγνωση των οδηγιών αυτών ως πολιτισμικών πρακτικών;

Μελετώντας τα πρωτόκολλα αυτά και τις οδηγίες που δημοσιεύτηκαν σε σχέση με τα πτώματα της πανδημίας θα αναλύσουμε τους τρόπους με τους οποίους το σώμα και η υλικότητά του, τα όρια των νεκρών σωμάτων και οι πρακτικές διαχείρισής τους αποκτούν πολιτική σημασία και γίνονται πηγή διαμάχης, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτά αποτυπώνονται στις τεχνικές οδηγίες διαχείρισης μολυσματικών σορών. Θα εξετάσουμε, δηλαδή, τα πρωτόκολλα ως πολιτισμικά κείμενα παραγωγής μίας νεκρής σωματοποιημένης παρέκκλισης (Μακρυνιώτη, 2004), μέσα από τα οποία αναδεικνύεται η κεντρικότητα του νεκρού σώματος στους επιστημονικούς λόγους και τις επιβεβλημένες ρυθμιστικές πρακτικές επί των μεμονωμένων ατόμων και του πληθυσμού, εμπλέκοντας τις έννοιες της βιοπολιτικής, της θανατοπολιτικής και της πολιτικής σημασίας του θανάτου μέσα στον πανδημικό χωροχρόνο. Πώς, λοιπόν, κατασκευάζονται τα νεκρά σώματα ως επικίνδυνα για το κοινωνικό μέσω αυτών των

² Κάποιες από τις οδηγίες αυτές, όπως είναι οι οδηγίες της ICRC και του Παναμερικάνικου Οργανισμού Υγείας, ανακτήθηκαν από ιστοσελίδες σχετικές με σωματεία γραφείων τελετών, όπως είναι η «Ένωση Λειτουργιών Γραφείων Κηδειών & Ταριχευτών Ελλάδας» (Hellenic Union of Funeral & Embalming Services) και το Σωματείο Ιδιοκτητών Γραφείων Τελετών Πειραιά Νήσων και Λουπής Ελλάδας – ΣΙΓΤΕΠ.

οδηγιών και πώς το επιτηρούμενο «βιολογικό αμετάβλητο» (Birke, όπως παρατίθεται στο Μακρυνιώτη 2004) κινητοποιεί αμφιβολίες σε σχέση με την διαπερατότητα των ορίων της ζωής και του θανάτου, του μολυσματικού και του καθαρού, του μισρού και του ιερού;

Στις 24 Μαρτίου 2020 ο ΠΟΥ (WHO, 2020a) εκδίδει οδηγίες που απευθύνονται σε όσα άτομα εμπλέκονται στη διαχείριση του πτώματος της Covid-19, δηλαδή στους/στις υπεύθυνους/ες των εγκαταστάσεων υγειονομικής περίθαλψης και των νεκροτομείων, στις θρησκευτικές και υγειονομικές αρχές, καθώς και τις οικογένειες των ατόμων που είτε υπάρχει υποψία είτε έχει επιβεβαιωθεί ότι έχουν πεθάνει από τον ιό SARS-CoV-2. Οι οδηγίες αυτές αναφέρονταν λεπτομερώς σε όλες τις διαδικασίες που αφορούν στο νεκρό σώμα, ενώ τόνιζαν την σημασία της συνεχιζόμενης έρευνας πάνω στο ζήτημα της πανδημίας και άρα την πιθανή αναθεώρησή τους. Μία τέτοια αναθεωρημένη έκδοση ήρθε τον Σεπτέμβριο του 2020 από τον ΠΟΥ (WHO, 2020c), και συμπεριλαμβάνει περαιτέρω διευκρινίσεις σε σημαντικές παραμέτρους. Αξίζει να σημειωθεί, ότι το πρωτόκολλο αυτό του ΠΟΥ είναι μέρος μίας σειράς γενικότερων οδηγιών που αφορούν στον ιό και στη διαχείρισή του, σε βασικές πληροφορίες σε σχέση με την μετάδοση και στα μέτρα πρόληψης³.

Πιο συγκεκριμένα ο ΠΟΥ (WHO, 2020a; WHO, 2020c) αναφέρεται στο γεγονός ότι τα νεκρά σώματα δεν είναι γενικά μολυσματικά πέρα από κάποιες περιπτώσεις, όπως είναι οι αιμορραγικοί πυρετοί (π.χ. Έμπολα) και η Χολέρα ή στην περίπτωση της μη σωστής διαχείρισης των πνευμόνων στην διάρκεια της αυτοψίας

³ Ενδεικτικά, αναφέρονται οι οδηγίες με τίτλο «Πρόληψη και έλεγχος των λοιμώξεων κατά την υγειονομική περίθαλψη, όταν υπάρχει υποψία ή επιβεβαίωση της νόσου του κορονοϊού (COVID-19) /Infection prevention and control during health care when coronavirus disease (COVID-19) is suspected or confirmed» (WHO, 2021), αλλά και οι οδηγίες που αφορούν στους θρησκευτικούς ηγέτες και κοινότητες στα πλαίσια της πανδημίας (WHO, 2020b), μέρος των οποίων αφορά και την ασφαλή διαχείριση των νεκρών σωμάτων Covid.

ενός ατόμου που πέθανε από πανδημική γρίπη. Σύμφωνα με τον ΠΟΥ είναι, λοιπόν, μύθος ότι είναι υποχρεωτική η καύση των νεκρών από μολυσματικές ασθένειες ως η μόνη ασφαλής μέθοδος διαχείρισής τους. Η αποτέφρωση πρέπει να γίνεται σεβαστή, αν είναι επιθυμία του ατόμου και σύμφωνη με τις τοπικές ή/και θρησκευτικές παραδόσεις. Το νεκρό σώμα της πανδημίας, τονίζεται ότι δεν πρέπει να τυγχάνει βιαστικής απομάκρυνσης και πως δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ότι κάποιο άτομο έχει μολυνθεί από κάποιο πτόμα Covid κατά την επαφή μαζί του. Σε ένα παρόμοιο πλαίσιο βρίσκονται και οι οδηγίες από τον Εθνικό Οργανισμό Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ), οι οποίες δημοσιεύτηκαν τον Μάρτιο του 2020 και συμπληρωματικά τον Φεβρουάριο του 2021. Αναφέρεται πώς

«Όλα τα νεκρά σώματα δυνητικά μπορεί να είναι μολυσματικά. Αν και τα περισσότερα παθογόνα δεν μεταδίδονται από νεκρά σώματα σε υγιή άτομα, κάποια από αυτά μπορεί να μεταδοθούν μέσω επαφής με βιολογικά υγρά ή ιστούς του νεκρού σώματος» (ΕΟΔΥ, 2020· 2021).

Βασικός στόχος και στα δύο αυτά πρωτόκολλα, αλλά και σε όσα θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, είναι η προστασία των ατόμων, που εμπλέκονται στη διαχείριση των νεκρών σωμάτων Covid, αλλά και ο σεβασμός που πρέπει να αποδοθεί στα σώματα αυτά. Είναι, βέβαια, σημαντικό να παρατηρήσουμε τους λογοθετικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων κατασκευάζονται τα όρια των σωμάτων κι ο διαχωρισμός τους σε νεκρά και ζωντανά, αλλά και σε υγιή και μη. Η πρόβλεψη αυτή με βάση τον άξονα της ασφάλειας και της προστασίας της δημόσιας υγείας, αλλά και τις διακυμάνσεις της τρωτότητας και της ευαλωτότητας των σωμάτων γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις αναφορές που κάνει ο ΠΟΥ (WHO, 2020a; WHO, 2020c) σε σχέση με τα άτομα ηλικίας άνω των εξήντα ετών ή όσα έχουν υποκείμενα νοσήματα. Τα άτομα αυτά πρέπει να διασφαλιστεί ότι δεν συμμετέχουν στην προετοιμασία του νεκρού

σώματος και ότι στη διάρκεια της τελετής λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα μέτρα προστασίας, τα οποία θα αναλυθούν παρακάτω. Επίσης, επισημαίνεται πως αν κάποιος/α δεν αισθάνεται καλά ή παρουσιάζει αναπνευστικές δυσκολίες δεν θα πρέπει να συμμετέχει στη θέαση του νεκρού/ής, ειδικά σε περιπτώσεις, όπου την φροντίδα του σώματος την αναλαμβάνει η οικογένεια (για παράδειγμα αν δεν υπάρχουν υπηρεσίες ταφής ή αν έτσι συνηθίζεται σε κάποια τοπικά πλαίσια), ώστε να μην γίνει περαιτέρω μετάδοση του ιού (WHO, 2020a). Η ιδέα αυτή σε σχέση με την όσο το δυνατόν γίνεται πιο περιορισμένη επαφή με το νεκρό σώμα από τα άτομα που θεωρούνται πιο τρωτά, ακόμα και μέσα από την θέασή της σορού, είναι κεντρική στην ανάλυση σε σχέση με την δυνατότητα του νεκρού, μεταδοτικού, επικίνδυνου σώματος να επιφέρει τον θάνατο ξανά. Η απειλητική, παρεισφρητική ιδιότητά του, η δυνατότητα να μολύνει τα υπόλοιπα σώματα είναι το βασικό στοιχείο γύρω από το οποίο οργανώνονται οι λόγοι για το πτώμα της πανδημίας.

Πριν όμως προχωρήσουμε σε μία αναλυτική παρουσίαση των οδηγιών και των πρωτοκόλλων, αξίζει να αναφερθούμε και στις διακυμάνσεις της επικινδυνότητας των πτωμάτων, σύμφωνα με την κατηγοριοποίησή τους ανάλογα με τη μεταδοτική νόσο, με την οποία κάποιο άτομο κατέληξε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος ταξινόμησης των νεκρών σωμάτων, σύμφωνα με τις οδηγίες της κυβέρνησης του Χονγκ Κονγκ. Τα νεκρά σώματα, λοιπόν, χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες επικινδυνότητας, οι οποίες σύμφωνα με τις οδηγίες αυτές, βοηθούν την οικογένεια να λάβει τις κατάλληλες υπηρεσίες ταφής, ενώ συντελούν στο να προστατευτούν κι οι εμπλεκόμενοι-ες εργαζόμενοι-ες (Department of Health Hospital Authority Food and Environmental Hygiene Department, 2020). Η «κατηγορία 1» περιλαμβάνει όλα εκείνα τα πτώματα, για τα οποία πρέπει να ληφθούν όλες οι τυπικές προφυλάξεις, που προβλέπονται για όλα τα νεκρά σώματα, εκτός από εκείνα που ανήκουν στις κατηγορίες 2 και 3. Το νεκρό

σώμα της κατηγορίας 1 μπορεί είτε να τυλιχτεί με ένα σεντόνι είτε να τοποθετηθεί σε έναν αδιαφανή σάκο. Στην «κατηγορία 2» οι προφυλάξεις για τους εργαζόμενους/ες πρέπει να είναι ενισχυμένες και να περιλαμβάνουν πλαστική ποδιά, γυαλιά για την προστασία των ματιών, γάντια, και χειρουργική μάσκα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα πτώματα όσων έχουν πεθάνει μεταξύ άλλων από τον HIV και τον SARS-CoV-2. Τέλος, στην «κατηγορία 3» ανήκουν τα νεκρά σώματα, των οποίων η επικινδυνότητα λόγω της μετάδοσης του ιού θεωρείται ιδιαίτερα υψηλή και πρέπει να ακολουθούνται πολύ αυστηρά μέτρα, όπως χρήση διπλών γαντιών και χειρουργικής μάσκας. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν πτώματα της πανούκλας και των ιογενών αιμορραγικών πυρετών. Τα νεκρά σώματα των κατηγοριών 2 και 3 πρέπει να τοποθετούνται σε σάκο, που προστατεύει από διαρροές και είναι κλειστός με φερμουάρ, ενώ χρειάζεται και δεύτερο εξωτερικό περίβλημα που πρέπει να απολυμανθεί. Η ταρίχευση κι η νεκροψία σε αυτές τις δύο κατηγορίες πτωμάτων πρέπει να αποφεύγονται, ενώ προτιμάται, σύμφωνα με τις οδηγίες, η μέθοδος της αποτέφρωσης έναντι της ταφής. Όλο το προσωπικό που ασχολείται με τη διαχείριση των νεκρών σωμάτων, μεταξύ αυτών και οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες ταφής, πρέπει να είναι ενημερωμένοι/ες για την μολυσματικότητα του πτώματος. Η ενημέρωση αυτή γίνεται με ταμπέλες, που είναι διαφορετικές ανάλογα με την κατηγορία και την επικινδυνότητα, έχουν διαφορετικά χρώματα και σημάνσεις, ώστε να είναι διακριτές μεταξύ τους και πρέπει να συνοδεύουν απαραίτητως τα νεκρά σώματα (βλ. εικόνα 1).

Συνεχίζοντας τη συζήτηση σε σχέση με την επικινδυνότητα των πτωμάτων και των μεταδοτικών νόσων, το δικανικό τμήμα της ICRC (2020) αναφέρει πως ο ιός SARS-CoV-2, που προκαλεί τη νόσο COVID-19, ταξινομείται ως παθογόνο της

ομάδας κινδύνου 3⁴, όπως και ο ιός HIV. Στο επίπεδο κινδύνου 3 κατηγοριοποιούνται σύμφωνα με τον ΠΟΥ (WHO, 2014), παθογόνοι μικροοργανισμοί που αποτελούν μεγάλο κίνδυνο για το άτομο, αλλά μικρό για την κοινότητα, οδηγούν σε βαριές παθήσεις, αλλά κατά βάση δεν μεταδίδονται από ένα μολυσμένο άτομο σε άλλο και επιδέχονται θεραπείας και μέτρων πρόληψης. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε μία σημαντική παράμετρο των οδηγιών του Δικανικού Τμήματος της ICRC, οι οποίες προτείνεται να ακολουθούνται σε συνδυασμό με τις οδηγίες για τη διαχείριση νεκρών μετά από καταστροφές (Παναμερικανικός Οργανισμός Υγείας, 2019), στη σύνταξη των οποίων συμμετείχαν ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, ο Παναμερικανικός Οργανισμός Υγείας, η Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού και η Διεθνής Ομοσπονδία του Ερυθρού Σταυρού και της Ερυθράς Ημισελήνου. Οι οδηγίες αυτές (Παναμερικανικός Οργανισμός Υγείας, ό.π.) όταν αναφέρονται στη διαχείριση μολυσματικών σορών, κινούνται με βάση τον ιό του Έμπολα, που ανήκει στην κατηγορία 4 των παθογόνων μικροοργανισμών (βλ. παραπάνω) και για τον λόγο αυτό προτείνουν πολύ αυστηρά μέτρα προστασίας. Η ICRC (2020), η οποία όπως αναφέρθηκε παραπέμπει στις παραπάνω συστάσεις, επισημαίνει πως οι οδηγίες που προτείνει το Δικανικό Τμήμα ίσως είναι «υπέμετρες για τη νόσο Covid-19». Οι συστάσεις, δηλαδή που προτείνονται είναι πιο αυστηρές σε σχέση με τον κίνδυνο που επιφέρουν στην κοινότητα τα πτώματα της Covid-19. Αυτή η επισήμανση είναι πολύ σημαντική, καθώς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, τα πρωτόκολλα που εκδόθηκαν θεωρήθηκαν από κάποιους χειριστές σορών από υπερβολικά έως και αχρείαστα.

⁴ Οι παθογόνοι μικροοργανισμοί ανάλογα με την επικινδυνότητά τους κατηγοριοποιούνται σε 4 ομάδες, οι οποίες προϋποθέτουν διαφορετικά επίπεδα ασφαλείας κυρίως σε εργαστηριακά περιβάλλοντα. Αντίστοιχα, λοιπόν, προβλέπονται επίπεδα βιοασφαλείας (Biosafety Levels – BSL) 1,2,3,4 (WHO, 2014).

Τα νεκρά σώματα της πανδημίας της Covid-19 κατηγοριοποιούνται, λοιπόν, στην δεύτερη ομάδα επικίνδυνων πτωμάτων, όπως και τα πτώματα του HIV, μία σύνδεση που, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, δεν είναι ασήμαντη για όσους και όσες διαχειρίζονται τα νεκρά σώματα. Η Waldby (1996) κάνει λόγο για την βιοϊατρική φαντασία («biomedical imagination») ως μια πολιτισμική, λογοθετική πρακτική, η οποία βασίζεται σε μία ιεράρχηση του παθολογικού, κατά την οποία το κανονικό είναι και κανονιστικό. Μεταφέροντας τον συλλογισμό της σε σχέση με τα πτώματα, βλέπουμε αυτή την ιεράρχηση της επικινδυνότητας των νεκρών σωμάτων μέσα από την κατηγοριοποίησή τους σε διαφορετικές ομάδες κινδύνου. Η Waldby (Waldby, ό.π.) μελέτησε τον τρόπο με τον οποίο η επιδημία του HIV/AIDS μεταφράστηκε σε μία παθολογικοποίηση και στοχοποίηση της σεξουαλικότητας, με στόχο την προστασία του ετερόφυλου ανδρικού σώματος, ως του καθαρού, ανοσολογικά ιδανικού σώματος, που (πρέπει να) μένει αλώβητο από τον ιό. Στην περίπτωση της πανδημίας της Covid-19 η παθολογικοποίηση συγκεκριμένων νεκρών σωμάτων δεν έχει άμεση σύνδεση με τη σεξουαλικότητα και την έμφυλη κανονιστική επιτέλεση, τουλάχιστον με τον ίδιο τρόπο που είχε στην διαχείριση των σωμάτων της επιδημίας του HIV/AIDS. Βέβαια, ο ρόλος του φύλου του νεκρού σώματος, ίσως, παίζει κάποιο ρόλο, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, σε σχέση με την ορατότητα, την θέαση, την αναγνώριση και την αμφισβήτηση της ταυτότητας. Η σύνδεση που θα μπορούσαμε να κάνουμε με τη μελέτη της Waldby έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο το νεκρό σώμα είναι ένα σώμα παθολογικό, επικίνδυνο, από την εξέταση του οποίου η ιατρική και η επιδημιολογία λαμβάνουν μεγάλης αναγνώρισης και εξουσίας και με βάση το οποίο μπορούν να προχωρούν σε ρυθμιστικές πρακτικές επί των σωμάτων, νεκρών και ζωντανών.

Οι οδηγίες του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας αναφέρουν πως το νεκρό σώμα πρέπει να δεχτεί πολύ προσεκτική φροντίδα και μεταχείριση, πρέπει να αποφεύγεται όσο γίνεται η επαφή μαζί του και να μεταφερθεί όσο το δυνατόν συντομότερα στον χώρο του νεκροτομείου. Όσοι – ες έρχονται σε επαφή μαζί του πρέπει να φορούν τον ειδικό προστατευτικό εξοπλισμό, που περιλαμβάνει μάσκα υψηλής προστασίας, γάντια, ειδική στολή και να ακολουθούν πολύ αυστηρούς κανόνες υγιεινής (WHO, 2020a; WHO, 2020c; ΕΟΔΥ, 2021). Τα μέτρα αυτά σε σχέση με την ατομική προστασία είναι σημαντικό να ακολουθούνται σε όλα τα στάδια της επαφής με το νεκρό σώμα, για παράδειγμα κατά την διακομιδή του και την αφαίρεση υλικών, όπως είναι οι καθετήρες, καθώς και την απομάκρυνση των αντικειμένων του/της νεκρού/ής. Το νεκρό σώμα της Covid – 19 δεν χρειάζεται, σύμφωνα με τις διεθνείς οδηγίες και τις οδηγίες που εξέδωσε το Υπουργείο Υγείας της Ελλάδας, να τοποθετείται εντός σάκου (βλ. εικόνα 2), παρά μόνο αν συντρέχουν λόγοι όπως είναι η διαρροή σωματικών υγρών ή διαχείριση μεγάλου αριθμού νεκρών (WHO; 2020c, ΕΟΔΥ, 2021). Εάν χρησιμοποιηθεί κάποιος σάκος, θα πρέπει να απολυμαίνεται σύμφωνα με ειδικές προβλέψεις για τα διαλύματα χλωρίου για τουλάχιστον ένα λεπτό (ΕΟΔΥ, 2021). Αναφορά στην υποχρεωτική χρήση σάκου για τη διαχείριση του νεκρού σώματος γίνεται μέσω των οδηγιών του Δικανικού Τμήματος της ICRC, όπου επισημαίνεται πως πρέπει να χρησιμοποιούνται ανθεκτικοί σάκοι μεταφοράς νεκρού «για παράδειγμα πάχους τουλάχιστον 250μm, μη βιοδιασπώμενοι και βελτιστοποιημένοι έναντι διαρροών» ή διπλοί σάκοι εάν αυτοί είναι λεπτοί και μπορεί να παρουσιάσουν διαρροή (ICRC, 2020).

Σε σχέση με τον τρόπο που εφαρμόστηκε στην πράξη η χρήση σάκου υπήρξαν διαφορετικές αναφορές από τους/τις εργαζόμενους/ες που διαχειρίζονται τα νεκρά

σώματα, συγκριτικά με όσα προβλέπονται στις οδηγίες. Η χρήση σάκου για τις σορούς της Covid εφαρμόστηκε σε όλα τα νεκρά σώματα ανεξαιρέτως

«Έχουν αλλάξει πολύ τα πράγματα. Θέλει πολλή προσοχή. Πηγαίνουμε με στολές στο νοσοκομείο, η σορός είναι έτοιμη μέσα σε σάκο. Φοράμε μάσκες ειδικές με φίλτρα, στολές. Πρέπει να περαστεί ο σάκος με ειδικό διαλυτικό, που έχουμε από χλωρίνη, ό,τι μας έχει πει ο ΕΟΔΥ. Μετά βολεύουμε τη σορό μέσα στο φέρετρο και πρέπει το φέρετρο να σφραγιστεί» / «Έχουμε οδηγίες, έχουμε πρωτόκολλα που έχουν βγει από την κυβέρνηση, από το υγειονομικό και τα ακολουθούμε όσο μπορούμε καλύτερα. Μάλλον, τα εφαρμόζουμε κατά γράμμα, θα λέγαμε. Όταν ενημερωνόμαστε από την οικογένεια ότι ο άνθρωπός τους είναι νεκρός από τον Covid πηγαίνουμε και τον παίρνουμε στο τάδε νοσοκομείο ή κλινική. Και είναι τοποθετημένος λόγω πρωτοκόλλου μέσα σε σάκο. Τοποθετούν οι νοσοκόμες, οι νοσοκόμοι το πτώμα μέσα σε σάκο και είναι μέσα στο ψυγείο ή στο χώρο αναμονής, αν είναι για λίγο, και πάμε και το παίρνουμε εμείς ντυμένοι, όπως πρέπει να είμαστε, με μάσκες, με προστατευτικό κι άλλο εδώ μπροστά, με στολή Covid, κάτι φόρμες καινούριες. Συνέχεια, κάθε φορά και καινούρια εννοείται, γάντια μονά και διπλά, όταν χρειάζεται βάζουμε και διπλά, για να πιάνουμε το σώμα και μετά τα βγάζουμε για να πιάνουμε το φέρετρο και να έχουμε πάντα ένα ζευγάρι γάντια. Μετά τοποθετούμε τη σορό μέσα στο φέρετρο με το σάκο, έτσι όπως μας τον έχουν τακτοποιημένο οι νοσοκόμες ή οι νοσοκόμοι. Μετά το μπαλέρνουμε⁵, έχουμε οδηγίες ότι μόλις βάλουμε τη σορό μέσα με το σάκο στο φέρετρο το σκεπάζουμε και με μια σακούλα, με μια ζελατίνη μάλλον του μέτρου το τυποποιούμε το φέρετρο, το στεγανώνουμε.»

⁵ Εννοεί το τύλιγμα του φερέτρου

Το ζήτημα του αν είναι ο σάκος διπλός ή μονός φάνηκε ότι προκαλούσε διαφορετικές περιγραφές μεταξύ των εργαζομένων τόσο σε σχέση με τη χρήση του όσο και σε σχέση με τις διαφορετικές ανά περιόδους οδηγίες, που καλούνταν να ακολουθήσουν.

«Αυτό ήταν άλλο καραγκιοζιλίκι.⁶ Στην αρχή μας λέγανε “μην αγγίζετε, μακριά, σαράντα πέντε μέτρα μακριά και διπλούς σάκους και εξορκισμούς και αγιασμούς και ιστορίες” και, τελικά, δεν έγινε ο διπλός σάκος. Δηλαδή, ακυρώθηκε μέσα σε δέκα μέρες, σε μία εβδομάδα μέσα δεν έγινε διπλός σάκος, έγινε μονός μετά. Που λες αυτό ήταν μεγάλη απάτη. Στην αρχή είπαν διπλό σάκο, μετά πήγε μονός ο σάκος κι έμεινε κάπως έτσι.»

Βλέπουμε, λοιπόν, τη διαδικασία μέσω της οποίας το νεκρό σώμα καταλήγει από τον χώρο του νοσοκομείου, όπου το προετοιμάζουν όσοι και όσες εργάζονται σε αυτό, στον χώρο του κοιμητηρίου, αλλά και το πώς αυτές οι οδηγίες προκάλεσαν διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τρόπο που οι εργαζόμενοι/ες διαχειρίζονταν το πτώμα της Covid-19. Οι απόψεις σε σχέση με τη σημασία των οδηγιών παρουσίαζαν, επίσης, διαφοροποιήσεις ανάλογα με το πόσο αυστηρά ή όχι αυτά θεωρούνταν. Έτσι, υπάρχουν περιγραφές, σύμφωνα με τις οποίες τα πρωτόκολλα αυτά είναι πολύ αυστηρά και υπερβολικά, σε σημείο μάλιστα, που οι συνεχόμενες διαφοροποιημένες οδηγίες θεωρούνταν «απάτη» ή «καραγκιοζιλίκι», όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Άλλες φορές, βέβαια, υποστηρίχθηκε πως οι συστάσεις αυτές ήταν πολύ χρήσιμες για την προστασία των εργαζομένων και πως θα μπορούσαν να είναι ακόμα και πιο αυστηρές.

Όσον αφορά το φέρετρο, πρέπει κι αυτό να είναι τυλιγμένο με πλαστική μεμβράνη και να έχει απολυμανθεί με χλωρίνη.

⁶ Αναφέρεται στη χρήση μονού ή διπλού σάκου

«Ο θανάων είναι μες σε σάκο, δεν τον βλέπουμε καθόλου, το παίρνουν τα παιδιά, το βάζουν μες στο κουτί, ψεκάζουν με ειδικό υγρό, όλο και τον σάκο και το κουτί και το τυλίγουμε και με σελοφάν όλο το φέρετρο. Εν ολίγοις, το φέρετρο είναι όλο σφραγισμένο. Μετά το παίρνουμε, το βάζουμε στη νεκροφόρα και πάμε διαδικασία για κηδεία.

Άλλοτε, για να φαίνεται πιο όμορφο το φέρετρο, περιτυλίγεται και από ένα ύφασμα ή σεντόνι, που κρύβει την πλαστική μεμβράνη. Κάποιοι ιδιοκτήτες γραφείου τελετών ανέφεραν πως

«έχω άλλα ειδικά καλύμματα από πάνω που μπαίνουν, υφασμάτινα κι αυτά. Πάνω από το νάιλον, για να φαίνεται κάπως όμορφο. Ένα σεντόνι είναι με λάστιχο, όμορφο και τέτοια, ας πούμε» / «Το στεγανώνουμε, το παίρνουμε και για να είναι λίγο πιο όμορφο μετά στην ώρα της ταφής υπάρχουν κάτι υφάσματα που το ρίχνουμε από πάνω να μην είναι άσχημο με τη σακούλα. Το κάνουμε κι αυτό, ή άλλοι δεν το κάνουνε. Στην αρχή δεν το έκανα κι εγώ, ώσπου να πάρω το ύφασμα, ένας σαν σάκος με λαστιχάκι κάτω και το κάνουμε. Για να μην φαίνεται το νάιλον»

Πολύ επιδραστική είναι όσον αφορά τα παραπάνω ζητήματα η δουλειά της Mary Douglas, σύμφωνα με την οποία η μόλυνση μπορεί να γίνει κατανοητή σε σχέση με ένα σύστημα σκέψης, βασικά στοιχεία του οποίου είναι τα όρια, τα οποία συγκροτούνται αναφορικά με τελετουργίες διαχωρισμού (Douglas, 1984). Αυτή η συσχετιστική ανάλυση της μόλυνσης και της οριακότητας μας κάνει να σκεφτούμε τη μόλυνση ως εκείνη που πηγαίνει πέρα από τα όρια ή βρίσκεται εκτός από αυτά. Το νεκρό σώμα της Covid-19 πρέπει να είναι ένα σώμα οριοθετημένο, σαφώς προσδιορισμένο ως προς τον χώρο. Είναι μία υλικότητα τα όρια της οποίας δεν μπορούν να παραβιαστούν, καθώς μία τέτοια παραβίαση θα επέφερε την μετάδοση του ιού και στα υπόλοιπα ζωντανά σώματα. Όλα τα όρια είναι σύμφωνα με την Douglas

επικίνδυνα, επειδή μπορούν να αλλάξουν την κοινωνική τάξη και, καθώς το σώμα μπορεί να είναι συνεκδοχικό για το κοινωνικό σύστημα, τα όριά του μπορούν να αναπαραστήσουν και τα αβέβαια όρια του συστήματος αυτού (Douglas, ό.π.). Η οριακότητα του νεκρού σώματος και η νοηματοδότησή του ως εκείνου που απειλεί και θέτει υπό αμφισβήτηση το κοινωνικό έχει να κάνει και με την οριακότητα της έννοιας της μεταδοτικότητας. Πρόκειται για την απόλυτη μορφή του κοινωνικού, μέσα από τις διασυνδέσεις των σχέσεων, την μετάδοση των ιδεών, της κινητικότητας, ενώ παράλληλα αποτελεί τη στιγμή που το κοινωνικό καταρρέει λόγω της μη ελεγχόμενης αταξίας που αυτή επιφέρει (Lynteris & Evans, 2018).

Προσεγγίζοντας την έννοια της μολυσματικότητας και της μεταδοτικότητας ως εκείνων που συγκροτούν το κοινωνικό και, ταυτόχρονα, το διαταράσσουν, θα ήθελα να αναφερθώ και στον τρόπο με τον οποίο αυτές συναντώνται με τις έννοιες της μετακίνησης και της τεχνολογικής διαμεσολάβησης, καθώς και με τον ρόλο της φαντασίας. Οι έννοιες αυτές είναι σημαντικές στην πλαισίωση της ανάγνωσης του νεκρού σώματος ως δρώντος στοιχείου του πολιτισμού και έχουν αναλυθεί με πολύ ενδιαφέροντα και παραγωγικό τρόπο από τον Appadurai. Ο τελευταίος αναφέρεται στο παγκόσμιο τώρα και τον ρόλο που έχουν σε αυτό οι ταχύτατες, συνεχόμενες μετακινήσεις ανθρώπων, ιδεών, κεφαλαίου και εικόνων καθώς και στον ρόλο της φαντασίας ως κοινωνικής πρακτικής (Appadurai, 2014). Μας ενδιαφέρει, λοιπόν, εδώ να δούμε πώς η έννοια της μεταδοτικότητας συναντιέται με αυτή των απεδαφικοποιημένων θεατών και εικόνων και πώς αυτές επηρεάζουν την φαντασία ως πρακτική σε σχέση με το νεκρό σώμα της πανδημίας. Οι μεταδιδόμενες εικόνες σε σχέση με το νεκρό σώμα (κάτι στο οποίο θα αναφερθούμε εκτενέστερα στην συνέχεια) συνδέονται με αυτό που ο Appadurai ονομάζει ως «διασπορά του τρόμου και της

απόγνωσης», οι οποίες αποσταθεροποιούν τις βεβαιότητες της καθημερινής ζωής και ξεφεύγουν των ορίων του εθνικού (Appadurai, ό.π.)

Γιατί μας ενδιαφέρει, όμως, η θέση του νεκρού σώματος σε ένα διεθνικό παρόν; Ίσως, ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία σε σχέση με τις πρακτικές διαχείρισης του νεκρού σώματος της πανδημίας έχει να κάνει με την φαντασία όχι μόνο ως πρακτική, αλλά και ως πολιτική διαδικασία. Τα πρωτόκολλα κι οι οδηγίες σε σχέση με τον τρόπο αντιμετώπισης του νεκρού σώματος Covid είναι σημεία συνάντησης των ενεργημάτων της φαντασίας ως πολιτισμικής πρακτικής και των επιστημονικών προταγμάτων, που θέτουν τα όρια του κοινωνικού και την νοηματοδότηση των νεκρών σωμάτων ως σωμάτων εκτός τόπου, παραγόμενων κοινωνικά, ιστορικά, πολιτικά. Το νεκρό σώμα της Covid-19 είναι απειλητικό, αλλά, ταυτόχρονα, και απειλούμενο· απειλούμενο από την ακατάλληλη, εκτός των ορίων του συνηθισμένου φροντίδα και ταφή. Επανερχόμαστε, λοιπόν, στην ιδέα του νεκρού σώματος ως οριακού, ως εκείνου που αναπαριστά το κοινωνικό και, ταυτόχρονα, την αντίθεσή του, ως εκείνου που έχει τη δυνατότητα να παράγει φόβο και επιθυμία για φροντίδα, ως εκείνου που κινητοποιεί τις προσπάθειες να ενσωματωθεί στο κοινωνικό, αλλά και να αποβληθεί από αυτό (Lynteris & Evans, 2018).

Αυτή η ενδιαφέρουσα διπλή δύναμη του νεκρού σώματος είναι κι αυτή που επανέρχεται στα πρωτόκολλα σε σχέση με τη διαχείριση των πτωμάτων της πανδημίας. Από την μία γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί σε αυτά ο πρέπων σεβασμός, σύμφωνα με τις τελετουργικές πρακτικές των διαφόρων θρησκειών ή τις επιθυμίες του/της νεκρού/ής για την πρόβλεψη αποτέφρωσης του σώματος, και από την άλλη οι λόγοι γύρω από την επικινδυνότητα του πτώματος Covid είναι αυτοί από τους οποίους παράγονται τα φυσιολογικά και τα παρεκκλίνοντα νεκρά σώματα. Ο διαχωρισμός αυτός καθόλου τυχαίος και πολιτικά ουδέτερος δεν είναι, αλλά ούτε και τα όρια που

δημιουργεί και οι αναταράξεις που επέρχονται μέσα από αυτά. Είναι όμως μόνο η «σταθερή» σάρκα του νεκρού σώματος μολυσματική και επικίνδυνη; Ή μήπως αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι το «εσωτερικό» του σώματος, το υγρό, το ασταθές, το μη ελεγχόμενο, εκείνο που είναι πιο προβληματικό και πιο βλαβερό;

Πολύ σημαντική είναι, λοιπόν, η προφύλαξη και από τα υγρά του νεκρού σώματος, ειδικά στην περίπτωση που θα υπάρξει ανοιχτή πληγή ή τομή του ανθρώπου, που έρχεται σε επαφή με το πτώμα. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε το άνοιγμα αυτό προς το εσωτερικό του νεκρού σώματος ως το κατώφλι, το όριο που μας συνδέει με αυτήν την μολυσματικότητα, το οποίο πρέπει να ελεγχθεί και για αυτόν τον λόγο είναι αυτό που βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσής μας. Η Braidotti (2013) επικαλούμενη τον Hasley, αναφέρεται στο πέρασμα από την προσπάθεια ελέγχου της της τρελής, εκείνου που αποκλίνει προς τον έλεγχο του εσωτερικού, του ανόργανου, του μη ανθρώπινου. Επανερχόμαστε, λοιπόν, σε μία θεώρηση των ορίων ως εκείνων που είναι πιο επικίνδυνα, που επιφέρουν την διαταρακτικότητα της τάξης και της καθαρότητας, ως εκείνα που δεν μπορούν παρά να είναι αδιαπέραστα. Η βρομιά δεν μπορεί, σύμφωνα με την Douglas (Douglas, 1984), να εννοηθεί έξω από τη γνώση για την μετάδοση των ασθενειών και τη βακτηριολογία, ούτε ως μεμονωμένο περιστατικό. Τα υγρά του νεκρού σώματος, τα οποία είναι ανθρώπινα και μη ανθρώπινα, είναι αποκείμενα, έρχονται να διαταράξουν αυτό το σύστημα τακτοποίησης και πρέπει, ως ακατάλληλα, θανάσιμα στοιχεία, να απορριφθούν. Έτσι, η επαφή με το σώμα και τα επικίνδυνα σωματικά υγρά πρέπει να είναι περιορισμένη στο ελάχιστο και να υπάρχει αυξημένη προστασία, ώστε να μην υπάρχει εκτίναξη των μολυσματικών αυτών υγρών από τον/την νεκρό/ή. Για τον λόγο αυτό, συστήνεται η διαδικασία της νεκροτομής/νεκροψίας να είναι περιορισμένη και να γίνεται μόνο αν υπάρχει μεγάλη ανάγκη (ICRC, 2020; WHO, 2020a; WHO, 2020c).

Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονταν τα υγρά που απορρέουν από επιδημικά πτώματα αναφέρεται ως εκείνος που χρήζει μεγάλης προσοχής και σε άλλες επιδημίες. Για παράδειγμα, ιδιαίτερα μέτρα λαμβάνονταν στον χειρισμό νεκρών σωμάτων της χολέρας (Oliver, 2018), όσων έχουν πεθάνει από τύφο (Steere-Williams, 2018), από την πανούκλα (Lynteris, 2018), αλλά και του ιού του Έμπολα (Lynteris & Evans, 2018). Στις περιπτώσεις αυτές, όπως και στην περίπτωση της σορού της Covid-19, τα υγρά του νεκρού σώματος έχουν μεγάλη επιδημιολογική αξία, καθώς συνδέονται άμεσα με τις πρακτικές ελέγχου και διαχείρισης των σωμάτων. Παρόμοιες πρακτικές απολύμανσης του περιβάλλοντος, όπου βρίσκεται το νεκρό σώμα, καθώς και αποφυγή των μεταθανάτιων υγρών του σώματος αυτού, συναντούμε και στις παραπάνω επιδημίες. Η έννοια της υλικότητας και της δύναμης που αυτή έχει όσον αφορά την επικινδυνότητά της, τη μη ελεγχσιμότητά της και την αποκείμενη ιδιότητα που φέρει θα αναλυθεί περαιτέρω στην επόμενη ενότητα και σε σχέση με την διαχείριση των αντικειμένων του/της νεκρού/ής αλλά και όσων έρχονται σε επαφή με το νεκρό σώμα της Covid – 19.

1.1 Αποκείμενα σώματα και αποκειμενοποιημένα αντικείμενα: η παραγωγικότητα της μόλυνσης της νεκρής υλικότητας.

Ήδη, έχουμε αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο η υλικότητα του νεκρού σώματος τίθεται κεντρικά και παράγεται μέσα από τους λογοθετικούς μηχανισμούς των πρωτοκόλλων ως πολιτισμικών δρώντων παραγόντων στην κατασκευή του νεκρού υποκειμένου. Στην ενότητα αυτή θα αναφερθούμε εκτενέστερα στην αποκείμενη ιδιότητα των υλικών αντικειμένων των σωμάτων, τη θέση που καταλαμβάνουν τα υλικά υπολείμματα του νεκρού σώματος και το πώς γίνονται αντικείμενο διαχείρισης

από όσους έρχονται σε επαφή με το νεκρό σώμα. Γιατί, όμως, μας ενδιαφέρει η ενεργή παρουσία τους και η μολυσματικότητά τους στην κατανόηση της πολιτικής του σώματος και του πτώματος;

Πέρα από τη διαχείριση του νεκρού σώματος της πανδημίας και τις οδηγίες που οι επαγγελματίες πρέπει να ακολουθούν, ώστε να περιορίσουν τον κίνδυνο το νεκρό σώμα να είναι θανάσιμο για τους υπόλοιπους/ες, ειδική μέριμνα υπάρχει και για τη σωστή διαχείριση των αντικειμένων και των υλικοτήτων που σχετίζονται με το μολυσματική σορό. Αρχικά, επισημαίνεται πως οι επιφάνειες, στις οποίες ακούμπησε το πτώμα Covid θα πρέπει να απολυμαίνονται πολύ προσεκτικά και σχολαστικά, καθώς ο ιός μπορεί να παραμείνει σε αυτές. Ίδιας προσεκτικής μεταχείρισης και απολύμανσης θα πρέπει να τύχουν και τα εργαλεία, που χρησιμοποιήθηκαν στην προετοιμασία του σώματος, ενώ εκείνα τα αντικείμενα που θεωρούνται ως κλινικά απόβλητα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μολυσματικά και να πετάγονται σύμφωνα με τις οδηγίες που προβλέπουν την απόθεση των μολυσματικών αποβλήτων (WHO, 2020a; WHO, 2020c). Κατά την επαφή με τα αντικείμενα του νεκρού και τις επιφάνειες που το σώμα έχει ακουμπήσει, το προσωπικό πρέπει να φοράει τον ειδικό προστατευτικό εξοπλισμό και να τηρεί αυστηρούς κανόνες υγιεινής. Τα αντικείμενα αυτά, παρόλο που μπορούν ακόμα να αποτελούν κίνδυνο μετάδοσης του ιού, δεν είναι απαραίτητο να καούν, αλλά τα ρούχα του/της νεκρού/ής πρέπει να πλυθούν σε υψηλές θερμοκρασίες (60 °C - 90 °C), ενώ δεν θα πρέπει η οικογένεια ή οι φίλοι να τα ακουμπούν (WHO, 2020a; WHO, 2020c). Σε περίπτωση που τα αντικείμενα αυτά επιστραφούν στους οικείους του νεκρού/ής πρέπει να απολυμανθούν προσεκτικά, να αποθηκευτούν για μελλοντική απόδοση ή να απορριφθούν ως μολυσματικά απόβλητα, «με τεκμηριωμένη αιτιολογία» (ICRC, 2020). Πέρα από τα αντικείμενα του νεκρού/ής με την ίδια σχολαστικότητα και προσοχή πρέπει να απορρίπτονται και τα ρούχα των εργαζομένων, οι στολές που

φόρεσαν, τα γάντια, οι μάσκες τους, κατά την επαφή τους με το νεκρό σώμα, ενώ πολλή προσοχή στη διαχείρισή τους συγκεντρώνουν και οι σάκοι, στους οποίους τοποθετήθηκε η σορός. Οι τελευταίοι, βέβαια, δεν προβληματίζονται τόσο σε σχέση με την απόθεσή τους – προς το παρόν τουλάχιστον – καθώς τα χωρικά όρια στα οποία μπορούν και πρέπει να βρίσκονται είναι πολύ συγκεκριμένα. Μέσα στο φέρετρο και κάτω από τη γη οτιδήποτε περιβάλλει το νεκρό σώμα έχει ήδη βρει την θέση του.

Μας ενδιαφέρει εδώ, λοιπόν, η δύναμη που έχουν τα υλικά υπολείμματα που αφήνει πίσω ο/η νεκρός/ή ως αποκείμενα αντικείμενα που βρίσκονται σε αποκειμενοποιημένους χώρους. Τα αντικείμενα αυτά ως εκείνα, που απέμειναν από το νεκρό σώμα, που το θυμίζουν και μαζί με αυτό επαναφέρουν το ζήτημα της επικίνδυνης, εκτός τόπου, υλικότητας, προκαλούν προβλήματα στους ζωντανούς και τις ζωντανές, πρέπει να περιοριστούν σε συγκεκριμένους χώρους ή ακόμα και να απομακρυνθούν. Αυτή η αποκείμενη ποιότητα αυτών των αντικειμένων συνδέεται με την ιδέα της μη καθαρότητας, της ρυπαρότητας, της ύλης εκτός τόπου. Ο τόπος, βέβαια, είναι ένας τόπος που πρέπει να προστατευτεί από αυτά τα περιγράμματα, τα όρια της αποκειμενοποιημένης ύλης. Ωστόσο, αυτό που έχει πιο πολλή αξία στη συζήτηση αυτή δεν είναι τόσο η παρουσία των μολυσματικών αντικειμένων του νεκρού/ής, αλλά η άνευ όρων προσπάθεια να μην υπάρξουν αυτά. Στην περίπτωση των νεκρών σωμάτων της Covid – 19, οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες ταφής, αλλά και όσοι – ες διαχειρίζονται το σώμα πριν πάει στο γραφείο τελετών (για παράδειγμα, οι εργαζόμενοι του νοσοκομείου) έχουν μάλλον να αντιμετωπίσουν λιγότερα μολυσματικά αντικείμενα. Ο/η νεκρός/ή θάβεται, όπως μας πληροφορούν οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες ταφής, με τα ρούχα που φορούσε κατά τη στιγμή που πέθανε, ώστε να μην χρειαστεί να έρθουν σε περαιτέρω επαφή μαζί του/της, απομακρύνοντας ή αλλάζοντας τα ρούχα του/της.

«Δεν πρέπει να θάβεται με τα ρούχα του, πρέπει να θάβεται όπως νοσηλευόταν. Αν νοσηλευόταν στην εντατική και βρισκόταν σε Μονάδα Εντατικής Θεραπείας (ΜΕΘ), έπρεπε να είναι γυμνός και να έχει μόνο τη ρόμπα της ΜΕΘ, την υγειονομική αυτή του νοσοκομείου. Οι άνθρωποι που νοσηλεύονται, λοιπόν, αν καταλήξουν στην εντατική, βρίσκονται με τα ρούχα της εντατικής, που σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένδυση ιδιαίτερη για υγειονομικούς λόγους εκεί. Τώρα αν κάποιος καταλήξει σε κλινική, δεν το ξέρω πώς τον βάζουν εντός του σάκου. Αφού δεν έχουμε δυνατότητα ούτε να τον δούμε, ούτε να τον φροντίσουμε»

Σε σχέση με την αποκείμενη ποιότητα των στολών που φορούν οι εργαζόμενοι, αυτές πρέπει να εναλλάσσονται και στη συνέχεια να απορρίπτονται, σύμφωνα με τις οδηγίες για τα μολυσματικά απόβλητα.

«Άλλη στολή στο νοσοκομείο, κάνουν τη δουλειά, μπαίνει στην νεκροφόρα με όλα αυτά, απολυμαίνεται σε σάκο, σελοφάν γύρω – γύρω. Πάνε κάνουν την κηδεία και όταν φτάνουν στην εκκλησία, τα παιδιά, τα τέσσερα άτομα, ή δύο ή τρία αναλόγως αν είναι ελαφρύ ή βαρύ, είναι με στολές. Υποχρεωτικά. Με μάσκες κανονικά.» / «Αυτή είναι η διαδικασία. Φοράνε τις φόρμες. Όταν βγαίνουν, βγάζουν τις φόρμες αυτές, μπαίνουν σ' αυτοκίνητα χωρίς τη φόρμα, τα πετάνε αυτά όλα μέσα και, όταν πάνε στο κοιμητήριο, για να γίνει η ταφή ξαναφοράνε άλλες φόρμες, καινούριες φόρμες⁷, ειδικές αυτές που έχουν και μπαίνουν μέσα κάνουν, ας πούμε, την τελετή, τα βγάζουν και τελείωσε.»

Βέβαια, υπάρχει μία διαφοροποίηση στην χρήση αυτού του προστατευτικού εξοπλισμού ανάλογα με το πέρασμα της πανδημίας. Έτσι, ο κύριος Γ. μας λέει πως

⁷ Ως φόρμες εννοεί τις στολές αυτές που φορούν όσοι εμπλέκονται στη διαχείριση του νεκρού σώματος

«Κανονικά, στην αρχή ήταν στολή ολόσωμη, είχε μάσκα, είχε γυαλιά, είχε ποδονάρια για τα πόδια κάτω, τί άλλο είχαν; Τριπλά γάντια, κάτι σαν μανίκια πλαστικά, όποιος ήθελε τα έβαζε, αυτά ήταν γενικά, στην αρχή. Κι όσο περνούσε ο καιρός ξεκίνησαν και βγαίνουν σιγά σιγά. Συνηθίζαμε κι εμείς κι αρχίσαν και βγαίνουν τα γάντια σιγά – σιγά, μετά βγαίνουν τα τριπλά γάντια, γίνονταν διπλά, φεύγαν τα ποδονάρια. Ε, κάνα δυο φορές ξεχνούσαμε κάτι φόρμες. Εντάξει και τι να κάνεις; Ξέχασες τη φόρμα και τι να πεις τώρα; Δεν μπορείς, μερικές φορές δεν σε παίρνει η ώρα να φύγεις, να πας να πάρεις φόρμες, να ξαναγυρίσεις. Και τι θα κάνεις; Δεν θα τον πας στην εκκλησία; Αναγκαστικά παίρνεις τα γάντια, τον σπρώχνεις, τον βάζεις μέσα.»

Ο ίδιος αναφέρεται στη χρήση αυτού του εξοπλισμού ως εκείνου που θυμίζει την ύπαρξη κάποιας «τρελής ασθένειας», ενώ μία άλλη εργαζόμενη στις υπηρεσίες ταφής υποστηρίζει πως αυτές οι στολές θυμίζουν «αστροναύτες». Βλέπουμε, δηλαδή, πως η ίδια η υλικότητα της στολής είναι, ταυτόχρονα, προστατευτική και επικίνδυνη, εκείνη χωρίς την οποία δεν μπορεί κανείς να έρθει σε επαφή με το νεκρό σώμα, αλλά και όταν αυτή η επαφή υπάρξει γίνεται η «ύλη εκτός τόπου», όπως περιεγράφηκε προηγουμένως, ενώ είναι μέρος και της ταξινόμησης των νεκρών σωμάτων και της τοποθέτησής τους στους καθορισμένους για αυτά χώρους. Και ακριβώς λόγω αυτής της λειτουργίας της, επιτελείται και αυτή ως ρυπαρή, επικίνδυνη, αποκειμενοποιημένη υλικότητα, που αντλεί αυτή την ιδιότητά της μέσα από τη σύνδεσή της με το νεκρό σώμα. Το αποκείμενο έχει μόνο ένα κοινό χαρακτηριστικό με το αντικείμενο, όπως υποστηρίζει στο έργο της η Κρίστεβα, κι αυτό είναι ότι αντιτίθεται στο Εγώ (Kristeva, 1982). Η ίδια αναφέρει πως δεν είναι μόνο η ακαθαρσία, η έλλειψη υγιεινής που συνδέεται με την αποκειμενοποίηση, αλλά αυτό που διαταράσσει την ταυτότητα, την τάξη, που ξεπερνά τα όρια, που είναι αμφίσημο (Kristeva, ό.π.).

Οι υλικότητες αυτές, οι μολυσματικές, οι επικίνδυνες, τόσο του νεκρού σώματος όσο και όσες έρχονται σε επαφή μαζί του είναι τα αρνητικά αντίστοιχα της υποκειμενικότητας, αλλά ταυτόχρονα, όμως, είναι και τα όρια, τα οποία επιτρέπουν την ύπαρξή μας ως ζώντων υποκειμενικοτήτων (Kristeva, ό.π.). Τα υγρά που απορρέουν από το νεκρό σώμα, τα αντικείμενα του/της νεκρού/ής, οι στολές και τα γάντια των εργαζομένων συγκροτούν τα όρια, τα επικίνδυνα όρια των σωμάτων, αυτά που διατηρούν την κοινωνική τάξη και την ακεραιότητα της υποκειμενικότητας, μέσα από την απόρριψη των αποκειμενοποιημένων αυτών υλικοτήτων. Επεκτείνοντας τη σκέψη της Κρίστεβα σε σχέση με το αποκείμενο, η Ναβάρο (2018) μέσα από την εθνογραφία της στην Βόρεια Κύπρο αναφέρεται στο αποκείμενο όχι ως εκείνη την εξωτερικότητα σε αντίθεση με την οποία ορίζεται η υποκειμενικότητα και η κοινωνικότητα, αλλά ως καταστατικό κομμάτι αυτών. Το αποκείμενο είναι σύμφωνα με την ίδια (Ναβάρο, ό.π.) σε τέτοιο βαθμό μέσα μας, ώστε δεν ξέρουμε ποιες θα ήμασταν χωρίς αυτό.

Ποιες θα ήμασταν χωρίς τα αποκείμενα νεκρά σώματα και τα υλικά τους υπολείμματα; Πώς αυτά ανήκουν σε οριακό σημείο μεταξύ του ανθρώπινου και του μη; Τόσο τα σώματα όσο και τα αντικείμενά τους απορρίπτονται από το κοινωνικό, αλλά ταυτόχρονα ενσωματώνονται σε αυτό. Τα υγρά του σώματος, τα οποία συνεχίζουν να απειλούν τους ζωντανούς και την υγεία αυτών, διαμορφώνουν το πολιτικό, επαναφέροντας κεντρικά την μη ανθρώπινη εμπρόθετη δράση, καθώς και τα θολά όρια ανάμεσα στο δίπολο Ζωής – Θανάτου. Πρόκειται για μια «ιστορία ερείπωσης» όπως το περιγράφει η Ναβάρο (Ναβάρο, ό.π.), κατά την οποία τα υλικά απομεινάρια του νεκρού, οι υπολειπόμενες υποκειμενικότητες (νεκρές και ζωντανές) και τα συν-αισθήματα που παράγονται μέσα από αυτά, δημιουργούν και δημιουργούνται μέσα σε έναν αποκειμενοποιημένο χώρο, αυτόν του νεκροταφείου και

συνιστούν μία εσωτερικότητα του πολιτικού. Πώς θα ήταν το πολιτικό πεδίο χωρίς τους νεκρούς της πανδημίας; Πώς συγκροτείται το νεκρό αποκείμενο σώμα της Covid-19 ως μία εσωτερικότητα, ως καταστατικό κομμάτι του πολιτικού;

Εδώ, βέβαια, δεν έχουμε να κάνουμε με μια εκ νέου οικειοποίηση της αποκείμενης ύλης, αλλά με την απόρριψη αυτής ως επικίνδυνης και θανάσιμης. Έχει ενδιαφέρον ότι οτιδήποτε αφορά τους νεκρούς της Covid-19 δεν έχει χώρο ούτε σαν ανάμνηση στο επίπεδο του έθνους, δεν υπάρχει δηλαδή η κατανάλωση αυτής της αποκείμενης ύλης, η οποία κατανάλωση όπου υπάρχει συνδέεται με την απόλαυση, όπως υποστηρίζει ο Appadurai (2014). Ενδιαφέρον προκαλεί και η διαφοροποιημένη ανάλογα με την επικινδυνότητα επιτρεπόμενη θέαση των πτώματων, με τα πτώματα που ανήκουν στην τρίτη κατηγορία επικίνδυνων σωμάτων, όπως αυτή περιεγράφηκε παραπάνω, να περιλαμβάνει εκείνα τα νεκρά σώματα που δεν επιτρέπεται καν να δει κάποιος/α στην διάρκεια της τελετής κήδευσης/αποτέφρωσης. Η θέαση αυτή του πτώματος επανέρχεται πολύ κεντρικά ως άξονας και στα πρωτόκολλα του ΠΟΥ αλλά και στις συζητήσεις που έγιναν με τους εργαζόμενους στις υπηρεσίες ταφής. Ο ΠΟΥ (WHO, 2020a; WHO, 2020c) συστήνει οι συγγενείς των ατόμων, που πέθαναν λόγω του ιού, να αποφεύγουν την επαφή με τον/την νεκρό/ή, αναφέροντας πως δεν θα πρέπει να αγγίζουν ή να φιλάνε το σώμα, ενώ ακόμα και μετά την θέαση του πτώματος θα πρέπει να πλύνουν σχολαστικά τα χέρια τους. Ακόμη, δηλαδή κι η οπτική επαφή με το νεκρό σώμα της πανδημίας είναι μολυσματική και επικίνδυνη, σαν ο ιός και το πτώμα να έχουν ανεξέλεγκτες δυνάμεις μόλυνσης που είναι δυνατόν να προκαλέσουν βλάβη στον οργανισμό των ζωντανών, ακόμη και μέσα από την αυτοπρόσωπη θέαση. Αυτή η παρατήρηση, ίσως, αποκτά ιδιαίτερο νόημα, αν σκεφτούμε την μη ορατότητα του πτώματος, την απόκρυψή του ως μία πράξη προστασίας των ατόμων που το διαχειρίζονται ή που παρευρίσκονται στην κηδεία. Θα λέγαμε πως το μη ορατό στην

συγκεκριμένη περίπτωση σημαίνει και μη επικίνδυνο, ισοδυναμεί με την απομάκρυνση από το κοινωνικό και την προστασία της υγείας. Η ταφή, δηλαδή, μέσα από την τοποθέτηση του σώματος κάτω από τη γη στην περίπτωση των πτωμάτων της πανδημίας σημασιοδοτεί μία βιοπολιτική στρατηγική εκτεταμένου ελέγχου επί των πιθανών εστιών μόλυνσης.

Το πτώμα Covid είναι ένα σώμα μιαρό και επικίνδυνο, όπως έχει ήδη επισημανθεί, που προκαλεί βλάβη ακόμα και μέσα από την θέασή του. Αν η θέαση σημαίνει μαρτυρία και απόδειξη και το νεκρό σώμα χάνει αυτήν την ιδιότητά του ως τεκμήριο της πανδημίας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι λειτουργεί σαν να χάνεται από το πεδίο του ορατού η παρουσία του ως υλικότητας μολυσματικής και μεταδοτικής. Μαζί με το πτώμα θάβεται (ή καίγεται) όχι μόνο ο κίνδυνος του ιού, αλλά και η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτόν μέσω της όρασης, της θέασης. Κάτω από τις πλαστικές σακούλες, μέσα στο φέρετρο, κάτω από τη γη το μολυσματικό πτώμα και η πανδημία βρίσκονται σε μια οριακή κατάσταση, κατά την οποία συνεχίζουν να προκαλούν αναταραχές, αλλά ταυτόχρονα παύουν να είναι ορατά, απτά, προσβάσιμα στον κόσμο των ζωντανών.

Ίσως, πρέπει να σκεφτούμε την δημόσια θέαση – και σε αυτήν θα επανέλθουμε και αργότερα σε σχέση με την δημοσιοποίηση των φωτογραφιών των νεκρών σωμάτων σε σχέση με το ζήτημα του χώρου φύλαξής τους – σε σχέση με την απαγόρευση της δημόσιας οδύνης και την νοηματοδότηση του ανθρώπινου. Το πτώμα της πανδημίας επαναφέρει με έναν τρόπο την απώλεια του αισθήματος ότι ανήκουμε στον Πρώτο Κόσμο (Butler, 2008), το αίσθημα μίας εθνικής τρωτότητας, ενός συλλογικά ευάλωτου, τραυματισμένου σώματος. Η Verdery (1999) αναφέρεται στην πολιτική συμβολική αξία του νεκρού σώματος, επισημαίνοντας πως τα πτώματα δεν μιλούν και για τον λόγο αυτό οι ιστορίες μπορούν να ξαναγραφτούν μέσα από τα λόγια των υπολοίπων,

καθιστώντας τα έτσι σώματα αυτά αμφίσημα με πολλαπλές νοηματοδοτήσεις. Στην περίπτωση των νεκρών σωμάτων της πανδημίας δεν είναι μόνο το άφατο, αυτό που δεν μπορεί να ειπωθεί από τη σορό, αλλά και το μη ορατό, το αθέατο που προκαλεί αμφίσημα νοήματα, πολλαπλές αναγνώσεις των σωμάτων.

Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε σε ένα queering της ορατότητας αυτής, δηλαδή της μη κανονιστικής προσέγγισης αυτού που μπορεί να ιδωθεί, αλλά και να γίνει δέκτης αγγιγμάτων και αναγνώρισης. Το αποκείμενο σώμα της πανδημίας και τα υπολείμματα αυτού γίνονται κατανοητά μέσα από την αποτυχία να αναγνωριστεί οτιδήποτε μοιάζει με αυτό, ακόμα και ως ανάμνηση (Kristeva, 1982). Δεν μπορεί να αναγνωριστεί, λοιπόν, ως ένα πτώμα που μοιάζει με τα υπόλοιπα. Ακόμα και οι συγκρίσεις που έγιναν από τους εργαζομένους στα γραφεία τελετών με άλλες πανδημίες και τις σορούς μεταδοτικών ασθενειών, αποτύγχαναν να βρουν κοινά σημεία με το νεκρό σώμα της πανδημίας της Covid-19. Αυτό το αίτημα για αναγνώριση το οποίο δεν το θέτει το ίδιο το νεκρό σώμα, αλλά αναδύεται μέσα από την αμφισημία του, από την queer ποιότητά του, είναι μεταμορφωτικό, καθώς το να ζητά κανείς αναγνώριση, σημαίνει σύμφωνα με την Butler (ό.π.) να ζητά ένα γίγνεσθαι, να συγκροτείται με βάση την απεύθυνση αυτή.

Αυτή η αναγνώριση έχει να κάνει σε μεγάλο βαθμό με μία αναζήτηση της ομοιότητας, εκείνου που είναι δυνατόν να αναγνωριστεί, και με βάση το οποίο όλα τα υπόλοιπα αξιολογούνται και ρυθμίζονται. Το ανθρώπινο, όπως διαμορφώθηκε με βάση αρχές του Ανθρωπισμού, όπως υποστηρίζει η Braidotti (2013) είναι αυτό που λειτουργεί μέσα από κανονιστικές, κανονικοποιητικές⁸ διαδικασίες ρυθμιστικά ως προς το τί μπορεί να αναγνωριστεί ως τέτοιο. Στην ανάλυση που γίνεται στην παρούσα

⁸ Στο αγγλικό κείμενο παρατίθενται οι όροι «normality, normalcy, normativity» (Braidotti, 2013).

έρευνα η πρόκληση που θέτει η μετα-ανθρωπιστική στροφή δεν έχει να κάνει μόνο με τον τρόπο με τον οποίο το νεκρό σώμα της πανδημίας κάνει θολά τα όρια ανάμεσα στην Ζωή και τον Θάνατο, το Ανθρώπινο και το μη. Μας ενδιαφέρει, επίσης, και θα αναλυθεί στην συνέχεια σε σχέση με τη διαδικασία της σήψης, ο ρόλος της τεχνολογίας και της διαμεσολάβησής της στο γίνεσθαι του πτώματος. Προς το παρόν στο επόμενο κεφάλαιο, θα αναφερθούμε στον ρόλο των επαγγελματιών στις υπηρεσίες ταφής πιο αναλυτικά και στον τρόπο με τον οποίο οι χειριστές σορών («body handlers») εμφανίζονται κεντρικά στα πρωτόκολλα και στις διεθνείς οδηγίες, φέρνοντας στην συζήτηση μεταξύ άλλων την οικονομική διάσταση του θανάτου και του να πεθαίνεις, τις αλλαγές που παρατηρούνται στις πολλαπλές και αλληλεξαρτώμενες χρονικότητες του προ- και μετα-πανδημικού τοπίου.

1.2. Χειριστές σορών σε αμφισβήτηση: Το πανδημικό πτώμα ως αποσταθεροποιητής της βιομηχανίας των υπηρεσιών ταφής.

Κατανοώντας το νεκρό σώμα μέσα από την παραγωγική του δύναμη θα προσπαθήσω στο κεφάλαιο αυτό να δείξω τον τρόπο με τον οποίο επέφερε αναταραχές και υπέβαλε σε δοκιμασίες τα επαγγέλματα που σχετίζονται με τη διαχείρισή του. Συνεχίζοντας την ανάγνωση των πρωτοκόλλων και των τεχνικών οδηγιών μέσα από μία ανθρωπολογική προοπτική, θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι χειριστές των νεκρών σωμάτων και όσοι/ες εμπλέκονται στην ταφή αντιμετώπισαν τα πρωτόκολλα αυτά, καθώς και τη δύναμη των συν-αισθημάτων προς το νεκρό σώμα της πανδημίας. Με απόλυτο σεβασμό προς όλους και όλες τους/τις εργαζόμενους/ες που συμμετέχουν στη διαχείριση του νεκρού σώματος, θα προσπαθήσω να καταδείξω τους λόγους και τους τρόπους που το νεκρό σώμα της πανδημίας «ταρακούνησε» τις κανονιστικές

θεωρήσεις του θανάτου και της ενσώματης νεκρής υποκειμενικότητας. Γιατί αυτά τα σώματα είναι φα(ντα)σματικά και στοιχειώνουν όσους και όσες ασχολούνται με αυτά; Πώς παράγεται ένα νέο είδος πτώματος, το οποίο αποσταθεροποιεί τις μέχρι τώρα υπάρχουσες και γνωστές πρακτικές για την διαχείριση των νεκρών σωμάτων;

Αρχικά, θα ήθελα να προχωρήσω σε μία πιο αναλυτική περιγραφή που αφορά τους εργαζομένους, σύμφωνα με τις οδηγίες που εξέδωσε ο ΠΟΥ (2020a; 2020c) βασικός στόχος των οποίων είναι να διασφαλιστεί η προστασία όσων έρχονται σε επαφή με τον νεκρό/ή, αλλά και ο σεβασμός προς τον/την τελευταίο/α. Ένας σημαντικός όρος, που θα συναντήσουμε και στη συνέχεια, έχει να κάνει με όσους εργαζομένους ανήκουν στην κατηγορία του «χειριστή σορών» («body handler»), δηλαδή τα άτομα που διαχειρίζονται τις σορούς, τα ανθρώπινα υπολείμματα, και πρόκειται για τους/τις επαγγελματίες υγείας, το βοηθητικό προσωπικό υγειονομικής περίθαλψης, όσους και όσες εργάζονται σε νεκροτομεία, καθώς και όσους/ες προετοιμάζουν τις σορούς για ταφή (ICRC, 2020). Στην έρευνά μου ο όρος αυτός αναφέρεται στους/στις εργαζόμενους/ες στις υπηρεσίες ταφής, συμπεριλαμβανομένων τόσο των ιδιοκτητών των γραφείων τελετών όσο και εκείνων των εργαζομένων που αναφέρονται ως «νεκροφορείς». Ένας από τους ιδιοκτήτες των γραφείων τελετών χρησιμοποίησε και τον όρο «ανθρωποφορέας». Οι όροι αυτοί έχουν ιδιαίτερη σημασία και διαφοροποιούνται από τους ιδιοκτήτες των γραφείων τελετών, ως προς τα επαγγελματικά καθήκοντα και τους ρόλους, καθώς είναι εκείνα τα άτομα που έρχονται σε άμεση επαφή με το πτώμα, το μεταφέρουν και το τοποθετούν μέσα στον τάφο. Οι νεκροφορείς υπάγονται σε ξεχωριστό επαγγελματικό σωματείο και συνεργάζονται με τα γραφεία τελετών. Μας το περιγράφει ο ιδιοκτήτης ενός γραφείου λέγοντας πως

«υπάρχει ένα σωματείο εδώ στον Βόλο, τριάντα ατόμων που σηκώνουν, παίρνουν τον νεκρό και μας βοηθάνε στα γραφεία τελετών. Εμείς είμαστε δεκαπέντε – πόσοι

είμαστε – γραφεία τελετών, αλλά χρησιμοποιούμε αυτούς τους ανθρώπους που είναι στο σωματείο και μας βοηθούν εκτός από τα άτομα της οικογένειάς μας, ο γιος μου που με βοηθάει, μετά παίρνουμε από το σωματείο, οι οποίοι έχουν και ΙΚΑ, είναι ασφαλισμένοι για τον χρόνο που θα έρθουν να μας βοηθήσουν, το τρίωρο, το τετράωρο, το δίωρο»

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, που αφορά το γραφείο τελετών σε περιοχές του Πηλίου υπάρχει βοήθεια και από την οικογένεια, αλλά και από το σωματείο των νεκροφορέων, οι οποίοι ασφαρίζονται ανάλογα με τις ώρες εργασίας. Μέσα από τις συναντήσεις μου διαπίστωσα πως κάποιοι εργαζόμενοι προτιμώνται ή έχουν πιο συχνές εργασιακές σχέσεις με συγκεκριμένα γραφεία τελετών, για το οποίο όμως δεν μπόρεσα να αποκομίσω περισσότερες πληροφορίες, σε σχέση δηλαδή με το πώς σχηματίζονται οι επαγγελματικοί συσχετισμοί και με βάση ποια κριτήρια – όπως θα δούμε λίγο παρακάτω, αυτό που έχει μεγάλη αξία για το γραφείο τελετών είναι η εικόνα που θα δώσει ως επιχείρηση.

Στην έρευνά μου, οι χειριστές των σορών ήταν εκείνοι που έρχονταν σχεδόν αποκλειστικά σε επαφή με το πτώμα, ενώ οι ιδιοκτήτες των γραφείων τελετών διεκπεραίωναν, κυρίως, τις γραφειοκρατικές διαδικασίες, την ενημέρωση της οικογένειας και τα οικονομικά ζητήματα. Όσοι και όσες μου παραχώρησαν συνέντευξη δεν έρχονταν σε επαφή με το πτώμα Covid, ενώ όταν αυτό γινόταν, περιοριζόταν στο να παρευρίσκονται στις τελετές. Αυτό γινόταν κυρίως για να διασφαλιστεί πως δεν θα υπάρχει κάποια επίδειξη ασέβειας προς την οικογένεια εκ μέρους των υπολοίπων εργαζομένων, όπως μας αναφέρουν, και για λόγους τυπικούς. Μας λέει ένας ιδιοκτήτης γραφείου τελετών συγκεκριμένα

«Δηλαδή προσπαθώ να δω, να κάνω, ας πούμε, την τελετή σωστά, αλλά από μακριά. Δηλαδή, μπορώ να πάω σε μια κηδεία, σε Covid πάω, δεν μπαίνω μέσα στην

εκκλησία, είμαι απ' έξω, ελέγχω αν πήγαν τα στεφάνια, αν πήγαν αυτά, αν οι δικοί μου συμπεριφέρονται σωστά. Εγώ σαν γραφείο, έτσι; Έτσι, εγώ δεν θέλω για παράδειγμα να πίνουν καφέδες έξω από την εκκλησία, να λένε ανέκδοτα και να γελάνε. Γιατί δεν θα πουν ξέρω εγώ “απαπα κοίτα η Μαρία τί κάνει”, θα πουν “κοίτα το γραφείο τί κάνει”. Έτσι; Έχει αντίκτυπο σε εμάς. Και δεν πάω σε αυτά. Αλλά κοιτάζω να έχω υπεύθυνα άτομα.»

Ο ρόλος τους, δηλαδή, παραμένει σε ένα πλαίσιο ελεγκτικό ως προς την διεκπεραίωση της τελετής με τρόπο, ώστε να μην υπάρχει αρνητική επίδραση στην εικόνα του γραφείου. Παράλληλα, όπως έχει επισημανθεί ήδη από την παρουσίαση των οδηγιών, η επαφή με το πτώμα της πανδημίας πρέπει να είναι όσο το δυνατόν γίνεται πιο περιορισμένη. Οι εργαζόμενοι που συμμετέχουν στην τελετή αναφέρθηκε πως

«τώρα (είναι) όσο το δυνατόν λιγότεροι. Ανάλογα, όμως, με τον σωματότυπο του ανθρώπου. Για παράδειγμα, Covid πέθανε αυτός που έχει, εδώ, το γραφείο. Πριν είκοσι μέρες; Αυτός ήταν εκατόν εξήντα κιλά, οπότε αναγκαστικά δεν μπορούν να πάνε να σηκώσουν δύο άτομα εκεί. Ανάλογα με τον σωματότυπο κι αυτά. Γιατί εκατό πενήντα, θα έχει κι ένα φέρετρο το οποίο είναι πιο ακριβό, πιο βαρύ, πιο μεγάλο. Βάλε εκατό πενήντα κιλά συν καμιά τριανταριά κιλά το άλλο, πάει διακόσια. Ποιος θα σηκώσει διακόσια κιλά; Δυο άτομα αποκλείεται».

Φαίνεται, δηλαδή, πως ενώ υπάρχει αυτή η πρόβλεψη σε σχέση με τον περιορισμένο αριθμό ατόμων που εμπλέκονται στην διαχείριση του νεκρού σώματος, στην πράξη διαφοροποιείται ανάλογα με τις ανάγκες του. Η αναφορά εκ μέρους του συγκεκριμένου στον θανούντα, όπως είδαμε σε αυτό το απόσπασμα, ήταν πολύ σημαντική, για την εξέλιξη της συζήτησης, καθώς λόγω της προσωπικής τους σχέσης, ήταν ένας θάνατος Covid που τον επηρέασε και επανερχόταν, συχνά, όταν χρειαζόταν

να μου δώσει κάποιο παράδειγμα. Ο ίδιος αναφέρει, βέβαια, πως ο αριθμός των ατόμων που συμμετέχουν στην ταφή δεν έχει αλλάξει σε σχέση με τα νεκρά σώματα Covid, αλλά πως είναι «ανάλογα τί πληρώνει ο πελάτης». Συγκεκριμένα, λέει πως

«εάν δεν είναι Covid, μπορεί να γίνει σε κάποια εκκλησία⁹ και ανάλογα ο άλλος την τελετή που θέλει να κάνει, ας πούμε, και πώς, τί πληρώνει. Μπορεί να μην θέλει, ας πούμε να πάρει τέσσερα άτομα, να θέλει να πάρει τρία ή δύο. Αν είναι κάποια γιαγιά, ξέρω εγώ. Ανάλογα τί πληρώνει ο πελάτης. Ή αν κάποιος που θέλει, ας πούμε, να προσφέρει κάτι καλύτερο, σε μια καλύτερη τελετή, ας πούμε, να πάρουν και τέσσερα άτομα και έξι άτομα.»

Οι τελετές, δηλαδή, όσων δεν έχουν πεθάνει λόγω Covid συνεχίζουν να γίνονται με τον ίδιο τρόπο, όπως πριν την πανδημία. Σημαντικό ρόλο στο πόσα άτομα συμμετέχουν στην μεταφορά του σώματος έχει και το οικονομικό ζήτημα, σύμφωνα με το οποίο μία τελετή μπορεί να είναι πιο «εντυπωσιακή», ανάλογα με το πόσοι εργαζόμενοι μεταφέρουν το πτώμα. Αυτό που αλλάζει, επομένως, δεν είναι ο αριθμός των εργαζομένων, αλλά ο τρόπος με τον οποίο αυτοί/ές προστατεύονται αποφεύγοντας το νεκρό σώμα και λαμβάνοντας τον προβλεπόμενο εξοπλισμό. Αυτή η περιορισμένη επαφή με τη μολυσματική σορό της πανδημίας είχε διαφοροποιημένες αιτίες, οι οποίες αφορούσαν σε μεγάλο βαθμό τον φόβο προς το πτώμα.

Χαρακτηριστικό είναι ότι, όταν μιλούσαμε με τους περισσότερους εργαζομένους ή ιδιοκτήτες των γραφείων τελετών σε σχέση με τα νεκρά σώματα, πολλές φορές μέσα από τη συζήτηση αναφέρονταν στις προσωπικές τους απόψεις σε

⁹ Στην αρχή της πανδημίας οι τελετές και οι ταφές των πτωμάτων covid γίνονταν μόνο στον «Κούκο», το κοιμητήριο έξω από την πόλη του Βόλου. Στην συνέχεια, επιτράπη να γίνονται οι τελετές και σε άλλες εκκλησίες και οι ταφές σε άλλα κοιμητήρια εκτός από αυτό. Όπως θα αναλυθεί στην συνέχεια μεγάλο ρόλο σε αυτό έπαιξε η περιορισμένη χωρητικότητα του νεκροταφείου.

σχέση με την εμφάνιση του ιού, τον τρόπο μετάδοσής του και, κυρίως, σε σχέση με τις θεωρίες συνωμοσίας που υπάρχουν για την πανδημία. Είναι αξιοσημείωτο ότι το νεκρό σώμα είχε κεντρική θέση μέσα σε αυτές τις συζητήσεις και όσο πιο συχνά επικαλούνταν τις διαδεδομένες αυτές θεωρίες συνωμοσίας, τόσο πιο ενδιαφέρον γινόταν το περιεχόμενο της συζήτησής μας σε σχέση με την αξία του ως εθνογραφικού υλικού. Σε καμία περίπτωση δεν θα κατέφευγα στον διαχωρισμό του ορθού λόγου με βάση την επιστήμη από την μία και από την άλλη τις «παράλογες» αιτιακές αποδόσεις, στις οποίες προχωρούσαν οι χειριστές των σωμάτων. Όμως, δεν μπορώ να μην αναφερθώ στην αξία που είχαν αυτές οι αντιλήψεις σε σχέση με την νοσηματοδότηση του νεκρού σώματος και τη θέση που αυτό έχει μέσα στην πανδημία, το ρόλο των οδηγιών και την κριτική που ασκήθηκε σε αυτές. Ενδεικτικά, θα παραθέσω ένα απόσπασμα από μία συζήτηση που είχα με τον ιδιοκτήτη ενός γραφείου τελετών. Ο ίδιος, λοιπόν, είπε πως

«Κοίτα, εγώ όσον αφορά το θέμα με το Covid αυτό, επειδή το μελετώ κάθε μέρα και από κοινωνικής άποψης και από το πολιτικό αντίκτυπο που έχει, αλλά και πάρα πολύ από το επιστημονικό. Γιατί το λέω αυτό; Πίσω μου θα δεις υπάρχει ένα πτυχίο. Αυτό το πτυχίο είναι βιολογίας, μοριακής βιολογίας και γενετικής. Είναι από τη σύζυγο. Η οποία είναι βιολόγος και έχει ασχοληθεί με αυτά. Από τον πρώτο καιρό που αναφέρθηκε για τον Covid και για τη νυχτερίδα και για αυτά, η γνώμη της ήταν ότι ο ιός είναι κατασκευασμένος. Κι όπως αποκαλύφθηκε και το λένε τώρα ότι είναι κατασκευασμένος. Και μου έλεγε ότι “εμείς στα εργαστήρια, και μιλάω με συναδέλφους και άλλους ας πούμε, ότι όταν δημιουργούν κάποιον ιό για βιολογικό πόλεμο – γιατί αυτός είναι γι’ αυτό το πράγμα έχει βγει έτσι; – είναι σπάνιο να ξεφύγει. Πολύ σπάνιο, πάρα πολύ σπάνιο.” Αλλά πάντα όταν δημιουργούν κάτι, οι ίδιοι αυτοί που το παράγουν για πολεμική χρήση, βιολογικός, μικροβιολογικός πόλεμος, έχουν και το αντίδοτο. Βγαίνουν μαζί αυτά. Γιατί

καθώς κατασκευάζεις τον ιό, βλέπεις τις αδυναμίες που έχει, πώς μεταλλάσσεται, πώς, πώς, πώς... κι εκεί τον χτυπάς. Άρα με φοβίζει περισσότερο, γιατί κατά 90% πιστεύω ότι είναι δάχτυλος ανθρώπινος και δεν ξέρω πώς τυχόν μπορούμε να πάμε να καλυφθούμε από αυτό το πράγμα.»

Η κατανόηση του νεκρού σώματος εδώ ως παραγόμενου από ανθρώπινες πρακτικές σε σχέση με την προέλευση της πανδημίας θα μπορούσε να αποτελέσει μία αφετηρία για την προβληματοποίηση του διπόλου φύσης – πολιτισμού, καθώς και για το πού φαίνεται ότι ανήκει το πτώμα της πανδημίας. Συνεχίζοντας ο ίδιος σε σχέση με τη μεταθανάτια μολυσματικότητα του νεκρού σώματος Covid αναφέρει:

«Υπάρχει ο ιός μέσα, ας πούμε, αλλά ο ιός αυτός από ό,τι λένε ας πούμε δεν χτυπάει στους πνεύμονες, χτυπάει στο νευρικό σύστημα και στα αγγεία. Ντάξει; Εκεί χτυπάει. Μεταδίδεται ο ιός, ντάξει. Αλλά τί γίνεται; Όλοι αυτοί οι ιοί θέλουν κάποιον ξενιστή, αν πεθάνει ο ξενιστής, πεθαίνει κι ο ιός. Άρα, ο ιός δεν θέλει να πεθάνει ο ξενιστής. Δεν θέλει, γιατί αυτοκαταστρέφεται. Το ξέρει αυτό το πράγμα ο ιός, το γνωρίζει»

Παράλληλα, ενδιαφέρον έχει ότι στις οδηγίες σε σχέση με την διαχείριση νεκρών σωμάτων μετά από καταστροφή, οι οποίες εκδόθηκαν πριν την εμφάνιση της πανδημίας και στις οποίες βασίστηκαν και οι οδηγίες για την διαχείριση νεκρών σωμάτων της πανδημίας από την ICRC, αναφέρεται πως όσοι/ες διαχειρίζονται τα μολυσματικά νεκρά σώματα εκτός από τον κίνδυνο της μετάδοσης της ασθένειας, διατρέχουν και κίνδυνο για ψυχοκοινωνικά προβλήματα συμπεριλαμβανομένου και του στιγματισμού τους (ICRC, 2019). Για τον λόγο αυτό προτείνεται να τους παρέχεται και ψυχοκοινωνική στήριξη και να διενεργούν συναντήσεις απολογισμού με τους συναδέλφους (ICRC, ό.π.).

Βλέπουμε, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο τίθενται κεντρικά στα πρωτόκολλα, που εκδόθηκαν, η σημασία του ρόλου των εργαζομένων, που έρχονται σε επαφή με το πτώμα Covid, και, κυρίως, η προστασία αυτών από την μολυσματικότητα της σορού. Στην δική μου έρευνα, οι χειριστές των σορών Covid πέραν των πολύ χρήσιμων πληροφοριών που μου παραχώρησαν σε σχέση με την διαφοροποιημένη φροντίδα του νεκρού σώματος με έκαναν να σκεφτώ και πάνω στις ρυθμικότητες της συγκεκριμένης εργασίας, αλλά και σε σχέση με τον τρόπο που αυτές διαταράσσονται από την εμφάνιση του νέου πτώματος, του μολυσματικού και του επικίνδυνου. Για παράδειγμα, έχει ενδιαφέρον η αναφορά ενός χειριστή σορών ο οποίος είπε πως

«Καταρχάς δεν έχουμε κάνει (ενν. κοιλιά). Η δουλειά αυτή έκανε κοιλιά. Δύο φορές τον χρόνο έπεφτε η δουλειά πάντα. Δηλαδή, είχαμε δύο – τρεις κηδείες την ημέρα για ένα χρονικό διάστημα. Τώρα δεν υπάρχει αυτό. Από τα μέσα Οκτώβρη που σου λέω πάμε σερί κάθε μέρα.»

Σε επόμενη ενότητα θα αναλύσω τον τρόπο με τον οποίο έχουν αλλάξει οι υπηρεσίες ταφής, πώς ο καπιταλισμός ενσωματώνει ως εμπορεύματα τα νεκρά σώματα, πώς αυτά κινητοποιούν συν-αισθηματικές εντάσεις σε όσους/ες τα διαχειρίζονται και ο λόγος που μας ενδιαφέρουν όλα αυτά ανθρωπολογικά.

1.3. Περί τεράτων και άλλων δαιμονίων: Η παραγωγή του νέου είδους νεκρού σώματος.

Δεν θα είναι ποτέ γνωστό με τι θα μοιάζει το επόμενο τέρας

(...) Και επειδή δεν μπορούμε να γνωρίζουμε,

το τέρας πάντοτε θα μας προλαβαίνει

Στις προηγούμενες ενότητες επισημάνθηκε ο ρόλος των οδηγιών και των πρωτοκόλλων σε σχέση με τη διαχείριση των νεκρών σωμάτων και η αξία τους ως πολιτισμικών πρακτικών και λογοθετικών μηχανισμών παραγωγής των σωμάτων αυτών. Στο σημείο αυτό, θα περάσουμε σε μία αναλυτική περιγραφή του τρόπου με τον οποίο έχει αλλάξει η δουλειά όσων εργάζονται στις υπηρεσίες ταφής, του πώς αυτές οι οδηγίες σε σχέση με το νεκρό σώμα, καθώς και η ίδια η υλικότητα του σώματος έχουν διαταράξει τις παγιωμένες τεχνικές σε σχέση με τη διαχείριση της νεκρής ενσώματης υποκειμενικότητας. Θα αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι νέες οδηγίες αποσταθεροποιούν την κανονιστική θεώρηση του θανάτου και του νεκρού σώματος καθώς και την ομοιογενή, οικουμενική θεώρηση του πτώματος.

Αυτό που παράγεται ως ανοίκειο πτώμα, είναι εκείνο που δεν μοιάζει με κανένα άλλο, ούτε και με εκείνα προηγούμενων επιδημιών και μολυσματικών ασθενειών. Και ακριβώς λόγω αυτής της τρομακτικής ετερογένειάς του επενδύεται με ποιότητες τρομακτικές. Γίνεται ένα σώμα εξωτικό, τερατώδες. Η κανονιστική προσέγγιση του νεκρού σώματος ως εκείνου που δεν είναι μολυσματικό και επιδέχεται συγκεκριμένης φροντίδας έρχεται να αμφισβητηθεί μέσα από την εμφάνιση του Covid πτώματος. Όταν άρχισαν να πεθαίνουν μαζικά άνθρωποι λόγω του ιού, όπως περιέγραψαν οι πληροφορητές μου, πολλά γραφεία τελετών αρνήθηκαν να αναλάβουν την φροντίδα και την ταφή τους.

«Όταν ξεκίνησε η καραντίνα αναλαμβάναμε¹⁰, στην αρχή ορισμένα γραφεία δεν αναλάμβαναν με κορωνοϊό. Εμείς από την πρώτη στιγμή το αναλάβαμε. Εφαρμόζαμε τον

¹⁰ Εννοεί την φροντίδα των σορών της πανδημίας

νόμο, όπως μας είχαν ενημερώσει. Αλλά στις εκκλησίες δεν υπήρχε ο κόσμος, γιατί είχε πανικοβληθεί κιόλας και δεν πατούσαν μέσα.»

Ο φόβος, δηλαδή, που παρήγαγε το νεκρό σώμα ήταν αποτρεπτικός όσον αφορά την ανάληψη της φροντίδας του από κάποιους επαγγελματίες, ενώ γενικά κινητοποιούσε συν-αισθήματα τρόμου και αποστροφής. Ένας ιδιοκτήτης γραφείου τελετών στο Πήλιο μας λέει πως

«Στην αρχή, αν και δεν έχουμε κάνει πάρα πολλές κηδείες, είμαστε στο χωριό και δεν έχουμε κάνει πάρα πολλές κηδείες, εγώ έχω κάνει προσωπικά έξι, αλλά στην πρώτη ήταν τρομακτικά, στη δεύτερη πάλι και μετά στην τρίτη που μάθαμε και το χειριζόμασταν, το ξεπεράσαμε, ας πούμε. Στην έκτη πήγα πολύ πιο αεράτα. Κάθε φορά και λίγο καλύτερα. Με τα ίδια μέτρα πάντα, άντε σε μία ή δύο δεν είχα μόνο το τζαμάκι εδώ μπροστά, ακόμα ας πούμε και το τζαμάκι¹¹. Αλλά γάντια, στολές, όλα.»

Και οι υπόλοιποι όμως αναφέρονταν στον φόβο ως βασικό στοιχείο της επαφής με το νεκρό σώμα, αλλά και σε μία απορρητική, χωρίς απαντήσεις συνάντηση μαζί με αυτό. Το απόσπασμα που ακολουθεί αφορά ένα γραφείο τελετών σε μία συνοικία λίγο πιο έξω από το κέντρο του Βόλου και αναφέρεται ακριβώς σε αυτή την ανοιχτότητα της ανάγνωσης του νεκρού σώματος:

«Είναι πολύ απρόσωπο. Δεν μπορείς να διαχειριστείς. Το πρώτο πράγμα, το πρώτο συναίσθημα που βγαίνει είναι ο φόβος, η άγνοια της κατάληξης, η προέλευση. Κάποτε, συνήθως τα γραφεία τελετών στην επαρχία δουλεύουν με το σκεπτικό της γνωριμίας. Αυτό τώρα σε παγώνει, όταν γνώριζες τον άνθρωπο που αποχαιρετάς, που έχει φύγει από Covid, αν ήταν γνωριμία σου. Και αυτό είναι πολύ ψυχοφθόρο στη

¹¹ Αναφέρεται μάλλον σε κάποιο προστατευτικό τζάμι για τα μάτια

διαδικασία. Ήταν το πιο δύσκολο διαχειρίσιμο, μη διαχειρίσιμο, ουσιαστικά, κομμάτι. Ότι αποχαιρετούσαμε ανθρώπους που τους ξέραμε, αλλά τώρα ήταν άνθρωποι που τους ξέραμε και φεύγαν από Covid. Ήταν πολύ δύσκολο. Απορίες, πού κόλλησε; Πού το βρήκε; Πού τον βρήκε; Γιατί πήγε; Πώς πήγε; Τί ένιωθε; Τί είχε; Πράγματα που παλιότερα έλεγες ότι “κάποιος έφυγε από καρκίνο” και ξέραμε ότι τυραννιότανε, έκανε χημειοθεραπείες, έκανε έτσι και έφυγε. Τώρα αρχίζεις και ρωτάς άλλα πράγματα. Και τί ένιωθε; Και πώς ήταν; Και πόσο νοσηλεύτηκε; Και γιατί πήγε; Κι είχαν κι οι άλλοι; Κι είχατε κι εσείς¹²; Και το περάσατε κι εσείς; Μία, δηλαδή, σειρά ερωτημάτων που σε παγώνουν.»

Η περιγραφή αυτή είναι πολύ ενδεικτική της δύναμης και της αυτενέργειας των νεκρών σωμάτων, της ενεργητικότητάς τους στην πρόκληση συν-αισθημάτων. Πέραν του φόβου από ό,τι μας λέει η ιδιοκτήτρια αυτού του γραφείου τελετών υπάρχει και μία σειρά από ερωτήματα, μια αίσθηση ακινητοποίησης απέναντι στο σώμα αυτό. Ο άνθρωπος, που κάποτε γνώριζαν και πλέον έχει πεθάνει, δεν λαμβάνει της συνηθισμένης φροντίδας και μεταχείρισης, όπως συμβαίνει με τους νεκρούς σε μικρότερες περιοχές. Εδώ, και πάλι ο ρόλος της γειτονιάς και της τοπικότητας – που θα αναλυθούν διεξοδικά και στη συνέχεια – έχουν ιδιαίτερη σημασία. Ο Appadurai (2014) αναφέρεται στην τοπικότητα μέσα από την διάσταση της έξης, κατά την οποία τα συμφραζόμενα της γειτονιάς είναι κοινωνικά αρμόζοντα και φυσικά δεδομένα, οδηγώντας στην παραγωγή τοπικών υποκειμένων με τρόπο τακτικό και τακτοποιημένο. Φέρνοντας σε μία θεωρητική συνομιλία αυτήν την ανάγνωση της γειτονιάς και των τοπικών υποκειμένων μέσα από την έξη και την τακτοποίηση μαζί με την έννοια της μιαιρότητας ως ύλης εκτός τόπου, όπως έχει αναλυθεί από την

¹² Εννοεί την οικογένεια ή τους φίλους του νεκρού/ της νεκρής

Douglas, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε την θέση του νεκρού σώματος μέσα σε αυτά τα τοπικά συμφραζόμενα. Το νεκρό σώμα της πανδημίας, λοιπόν, παράγει εκ νέου τα τοπικά υποκείμενα, θολώνοντας την έννοια της έξης και της τάξης, καθώς κι εκείνου που είναι «κοινωνικά αρμόζον και φυσικό δεδομένο». Αυτή η αποσταθεροποίηση, η ταυτοχρονία της μιαρότητας και της ιερότητας, της φροντίδας και της αποστροφής που συναντιούνται σε και παράγονται από το μολυσματικό σώμα της Covid – 19 είναι τα κεντρικά στοιχεία και της ανάγνωσης που επιχειρώ στην εργασία αυτή.

Το νεκρό σώμα της πανδημίας διαταράσσει, λοιπόν, το συνηθισμένο όχι μόνο ως προς την κανονιστική θεώρησή του, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι γειτονιές, οι κοινότητες κι οι επαγγελματίες στις υπηρεσίες ταφής σε αυτά τα πλαίσια αντιλαμβάνονται το πτώμα. Όπως αναφέραμε, η μέχρι πρότινος δεδομένη, συνηθισμένη αντιμετώπιση των σωμάτων αυτών αλλάζει και διαταράσσεται η έννοια της έξης και της τακτοποιημένης παραγωγής των τοπικών υποκειμένων, νεκρών και ζωντανών. Τα πανδημικά πτώματα είναι σώματα εκτός τόπου και, ταυτόχρονα, διαμορφώνουν εκ νέου τον τόπο αυτό, ως σώματα μη αναγνωρίσιμα και μη αναγνωρισμένα, κρυμμένα σε σάκους, απρόσιτα και μη δεκτικά των συνηθισμένων αποχαιρετισμών. Κι εδώ θα μπορούσαμε, βέβαια, να ασχοληθούμε και με την αξία των διαβατήριων τελετών και τη σημασία τους στην παραγωγή της τοπικότητας και την υποκειμενοποίηση, αλλά μία τέτοια παράμετρος θα ξέφευγε των σκοπών της παρούσας έρευνας.

Ο φόβος δεν ήταν, βέβαια, κοινή συνθήκη για όλους, όσους εμπλέκονται στην διαχείριση του νεκρού σώματος:

«Δεν υπάρχει φόβος. Απλώς είχαμε μάθει σε μία διαδικασία ταφής η οποία γινόταν με όλα τα θρησκευτικά. Τώρα μας κατοφθαίνεται γιατί είναι σαν, έτσι όπως

κάνουν τις ταφές, είναι σαν να τον πετάς τον νεκρό. Λοιπόν, η διαδικασία είναι πολύ απλή και δεν ξέρεις πώς να το χειριστείς και πώς να το μεταδώσεις και στον συγγενή ότι “ξέρεις αυτή τη στιγμή τον γονιό σου τον πετάς έτσι όπως είναι η κατάσταση”» / «Εγώ προσωπικά κοριτσάκι μου δεν φοβάμαι. Αλλά πάντα κρατάμε τις επιφυλάξεις μας. Πάντα φορούσαμε όταν πάμε να παραλάβουμε έναν κεκοιμημένο, φοράμε μάσκα. Είτε με Covid είτε χωρίς Covid. Πάντα αυτό κάναμε. Οπότε και τώρα το ίδιο κάνουμε»

Η κυκλοφορία του φόβου μέσω των σωμάτων και κυρίως των σωμάτων που έρχονται σε επαφή με το πτώμα Covid έχει ενδιαφέρον και σε σχέση με την επίδραση του νεκρού σώματος στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, εκείνο που ξεφεύγει των ορίων του γραφείου τελετών και του νεκροταφείου. Αυτό που έχει αλλάξει, όπως μας πληροφορούν οι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες ταφής, είναι και η αντιμετώπιση όσων συναντούν τους ανθρώπους που έρχονται σε επαφή με το πτώμα της πανδημίας.

«Όταν λες στον άλλον, ότι είσαι κοράκι, ο άλλος λέει «απαπα – απαπα», ιστορίες και τέτοια. Αυτό το καταλάβαινες, ας πούμε, στις τελετές στα Covid που ήσουν ντυμένος με τη φόρμα, σε κοιτούσαν ας πούμε κάπως περίεργα. Κάπως δεν πλησίαζαν. Εντάξει δικαιολογημένα και ο κόσμος γιατί, δεν τα είχε ξαναδεί αυτά τα χάλια και σου λέει “είναι κάτι σοβαρό”. Γιατί σκέψου να μην ξέρεις και καθόλου από τίποτα, από κηδείες και να βλέπεις τέσσερα άτομα να βάζουν στολές, γάντια. Εντάξει λες “κάτι σοβαρό πρέπει να είναι τώρα”. Που στην ουσία δεν ήταν τίποτα, ήταν απλά ήταν ένας νόμος που βγήκε, ένα πρωτόκολλο» / «Φοβούνται κάποιοι ότι μπορεί, επειδή κάνω αυτή τη δουλειά, να έχω κάτι και να τους μολύνω. Υπάρχει κι αυτό, το βλέπουμε ναί. Ή... καλά να φοράνε μάσκα, καλά κάνουν να φοράνε μάσκα με το που έρχονται στο μαγαζί, γιατί έχω κι άλλο μαγαζί. Αλλά τυχαίνει καμιά φορά να λέει “Ε, κάτσε λίγο μακριά απ’ τον Α. Είχε κηδεία εχθές”» / Ούτε καλημέρα, στην αρχή ούτε καλημέρα μας έλεγαν, γιατί λέει “αυτοί κάνουν

κάθε μέρα κηδεύεις με κορωνοϊό”. Λογικό δεν είναι ο κόσμος από το τόσο πολύ που έχει πανικοβληθεί; “Αυτοί κάνουν κηδεύεις με κορωνοϊό, κρατήστε αποστάσεις”, ή “πω ! Αυτός ο παπάς έκανε κηδεία με κορωνοϊό, δεν θα πάμε στο μνημόσυνο αύριο” ας πούμε. Χωρίς να ξέρουμε αν κι εγώ παράδειγμα τώρα που μιλάω, ή εσύ ή οποιοσδήποτε είναι φορέας του κορωνοϊού. Δηλαδή αυτό το ότι μας έχουν πανικοβάλει τόσο μα τόσο πολύ δεν μπορώ να το καταλάβω, δεν μπορώ. Πώς το διαχειρίζεται κανείς..»

Η διαφοροποιημένη αντιμετώπιση του νεκρού σώματος λόγω του φόβου που αυτό προκαλεί, φαίνεται να προέρχεται και από τους συγγενείς ή όσους/ες παρευρίσκονται στην τελετή.

«Φοβούνται και αυτοί να το πλησιάσουν το φέρετρο. Είναι διαφορετική στάση. Και την εικονίτσα να μην χαιρετάνε ή να κάνουν μία υπόκλιση και να μην την ακουμπάν ή την ακουμπάν λίγοι.»/«Δηλαδή από τις κανονικές κηδεύεις που έβλεπε, έβλεπε ερχόταν η νεκροφόρα, ερχόταν ένα φορτηγάκι στόλιζε, μετά από πέντε λεπτά μία νεκροφόρα, έρχονται κάτι άνθρωποι με στολές τον παίρνουν, τον βάζουν μέσα και ο κόσμος ήταν φιλοπαγωμένος, φιλοφοβισμένος. Και μέχρι να τελειώσει, να συνειδητοποιήσει τί και πώς ο παπά – Δημήτρης είχε τελειώσει την τελετή και του λέγαμε “ανεβείτε πάνω”, και εκεί πέρα πάλι παγωμένοι. Εντάξει ρωτούσαν “γιατί εδώ πέρα πάνω¹³;”. Αναγκαστικά, όλα τα Covid πάνε εκεί, δεν μπορείς να του πεις κάτι. Αυτά ήταν του νεκροταφείου, το πού θα πήγαινε ο τάφος»

Θα ήταν χρήσιμη σε αυτό το σημείο η ανάλυση που κάνει η Σάρα Άμεντ (2018) σε σχέση τόσο με τις συν-αισθηματικές οικονομίες όσο και με την παραγωγή του συνηθισμένου και τον τρόπο με τον οποίο τα συν-αισθήματα είναι επιτελεστικά,

¹³ Σε επόμενο κεφάλαιο θα συζητηθεί αναλυτικά η σημασία του χώρου για την ταφή των μολυσματικών σορών

ευθυγραμμίζοντας τα άτομα με τις κοινότητες. Η Άμεντ αναφέρεται στην φαντασία του συνηθισμένου λευκού υποκειμένου, ως εκείνου που απειλείται από φαντασιακούς άλλους και άλλες, ενώ, ταυτόχρονα, απειλούνται και τα δικαιώματα του υποκειμένου αλλά και η γη του έθνους (Άμεντ, ό.π.). Στην περίπτωση της Covid-19 τα νεκρά σώματα προκαλούν μία αμφιθυμική συν-αισθηματική κατάσταση, κινητοποιώντας τόσο την αποστροφή και τον φόβο, όσο και την αγάπη και την φροντίδα. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι πώς επενεργούν με τρόπο απορρυθμιστικό προς στην παραγωγή του συνηθισμένου νεκρού σώματος όπως αναφέρθηκε προηγουμένως (Άμεντ, ό.π.). Το πτώμα Covid είναι ένα σώμα το οποίο έρχεται πλέον να ενσωματώσει την απειλή, την φαντασίωση της παραβίασης και τον κίνδυνο της μόλυνσης κατασκευάζοντας τη θέση των υποκειμένων μέσα από την κυκλοφορία των σημείων του φόβου (Άμεντ, ό.π.).

Πριν προχωρήσουμε σε μία ανάλυση σε σχέση με την κανονιστική και κανικοποιητική επιτέλεση του νεκρού σώματος, θα ήταν χρήσιμο σε αυτό το σημείο και για να γίνουν πιο κατανοητά όσα έχουν ήδη παρουσιαστεί παραπάνω, να αναφερθώ συνοπτικά στον τρόπο με τον οποίο τοποθετώ κεντρικά τη σχέση ανάμεσα στην επιτελεστικότητα της σορού ως μολυσματικής και θανάσιμης και την επιτελεστικότητα των συν-αισθημάτων. Δεν θα επιδοθώ, ωστόσο, σε μία εκτενή παρουσίαση της πολιτικής του συν-αισθήματος και του «affect theory», αλλά μάλλον σε μία χρήση των εννοιών, που συμπληρώνει την ανάλυσή μου και συναντάται με τις νέο-υλιστικές προσεγγίσεις. Αυτό που μας ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία είναι η σύμπλευση και η ταυτόχρονη συνάντηση της αποστροφής και του φόβου, του τρομακτικού, του τερατώδους με τα συν-αισθήματα της αγάπης και της φροντίδας ή μάλλον με την ανάγκη που «δημιουργεί» κοινωνικά το νεκρό σώμα για αυτά.

Πώς βιώνεται ο φόβος προς το νεκρό σώμα της πανδημίας; Η ερώτηση αυτή (θα έπρεπε να) μένει μάλλον αναπάντητη, ανοιχτή προς πολλές αναγνώσεις των συν-αισθημάτων, της κανονιστικής διάστασης αυτών καθώς και της συνάντησής τους με τα κανονιστικά υποκείμενα και εν προκειμένω τα κανονιστικά νεκρά υποκείμενα. Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε, ίσως, ότι το νεκρό σώμα της πανδημίας φέρνει μία αντικανονικότητα σε σχέση με τις συνηθισμένες συν-αισθηματικές εκφορές, οι οποίες συγκροτούν και συγκροτούνται από αφηγήματα κανονικότητας και κανονικοποίησης (Αβραμοπούλου, 2018). Το τερατώδες νεκρό σώμα ως εκείνο που είναι μη καθαρό, μια διαδικασία χωρίς σταθερό αντικείμενο (Braidotti, 2004) είναι και αυτό που κινητοποιεί τα συν-αισθήματα που δένουν τις επιφάνειες των σωμάτων μεταξύ τους (Αμεντ, 2018). Βέβαια, παρουσιάστηκαν και οι παρεκκλίσεις σε αυτές τις συν-αισθηματικές προσκολλήσεις του φόβου και της απέχθειας, αυτές οι συν-αισθηματικές καταστάσεις, οι οποίες θα φανούν χρήσιμες και στην συνέχεια σε σχέση με τη μελλοντικότητα του τρόμου που θα φέρει στην επιφάνεια η εκταφή των πτωμάτων Covid.

Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, θα αφήσω αυτήν την ατμοσφαιρικότητα των συν-αισθημάτων και των εντάσεων και την τελεστική τους διάσταση για να μεταφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο το πτώμα της πανδημίας έχει επανακαθορίσει την κανονιστική θεώρηση του νεκρού σώματος.

1. 4. «Εκμεταλλευτήκαμε όλοι μία ασθένεια, έναν ιό, βγάλαμε μερικά λεφτά και αυτό ήταν»: Η αντικανονικότητα του πτώματος της Covid-19 και το νεκρό σώμα ως εμπόρευμα.

Στην προηγούμενη ενότητα αναλύθηκε ο τρόπος, με τον οποίο το νεκρό σώμα της πανδημίας λειτούργησε κινητοποιώντας συν-αισθήματα φόβου, ενσωματώνοντας

την απειλή και τον κίνδυνο προς όλους/ες όσους/ες έρχονται σε επαφή μαζί του. Στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε πώς άλλαξε στην πράξη η εργασία όσων συμμετέχουν στις υπηρεσίες ταφής και γιατί αυτές οι διαφοροποιημένες πρακτικές επενεργούν ανανοηματοδοτώντας τα όρια ανάμεσα στο φυσιολογικό και μη νεκρό σώμα, τη ζωή και τον θάνατο. Επίσης, θα αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο το καπιταλιστικό σύστημα ενσωμάτωσε τα πτώματα της πανδημίας στην οικονομία της αγοράς και πώς αυτά λειτούργησαν ως εμπορεύματα.

Αρχικά, αυτό που έχει σημασία να πούμε είναι πως το νεκρό σώμα της πανδημίας κατασκευαζόταν στους λόγους των ατόμων που το διαχειρίζονταν ως ένα σώμα παρεκκλίνον τόσο σε σχέση με όσα σώματα δεν θεωρούνται μολυσματικά, αλλά και σε σχέση με προηγούμενες μεταδοτικές ασθένειες και επιδημίες. Οι περισσότεροι εργαζόμενοι στις υπηρεσίες ταφής ανέφεραν πως δεν είναι η πρώτη φορά που χρειάστηκε να πάρουν προφυλάξεις όσον αφορά τη διαχείριση κάποιου νεκρού σώματος, όμως ήταν η πρώτη φορά που τα μέτρα αυτά ήταν τόσο αυστηρά.

«Και με άλλες πανδημίες δεν είχαμε αυτό το πράγμα. Και με το H1N1 κι άλλες, κι άλλους ιούς, που περάσαμε, δεν είχαμε αυτό το πράγμα. Βέβαια, ήταν και στην ευχέρεια των ιερών. Αλλά πάντα κρατάμε τις επιφυλάξεις μας. Πάντα φορούσαμε, όταν πάμε να παραλάβουμε έναν κεκοιμημένο, φοράμε μάσκα. Είτε με Covid είτε χωρίς Covid. Πάντα αυτό κάναμε. Οπότε, και τώρα το ίδιο κάνουμε. Γιατί και πριν την επιδημία ήταν ασθένειες μεταδοτικές. Η ηπατίτιδα δεν είναι μεταδοτική; Πιο μεταδοτική είναι και από τον κορωνοϊό. Η ετοιμάζαμε άτομα που ήταν με γάγγραινα, που είναι ακόμα χειρότερο»

Σύμφωνα με τον κύριο Γ. έχουν υπάρξει στο παρελθόν περιπτώσεις «σπάνιων μικροβίων», όπως λέει, αλλά ποτέ δεν έπρεπε να διαχειριστεί κλειστά φέρετρα.

«Όλα σχεδόν είναι ανοιχτά. Εκτός από κάτι πάρα πολύ σπάνιο. Συνήθως, αυτά είναι που δεν πηγαίνουν και για νεκροτομές. Ποτέ, μα ποτέ δεν μου έχει τύχει να είναι κλειστό το φέρετρο. Από σπάνιο μικρόβιο όσα θες, πάρα, πάρα πολλά. Για οποιαδήποτε ασθένεια. Αυτό το χάλι δεν το είχα δει ποτέ.»

Σε σχέση με την πολύ συχνή επαφή τους με μεταδοτικές ασθένειες μέσω των νεκρών σωμάτων αναφέρθηκε τόσο ο ίδιος όσο και άλλοι εργαζόμενοι.

«Άσε για αυτό σου λέω, έχει τόσες ασθένειες στο νεκροτομείο κάτω, που πρέπει να έχουμε ήδη αντισώματα σε χίλιες δυο ασθένειες» / «Επειδή είμαι πολλά χρόνια στο επάγγελμα και πιστεύω τώρα, είμαι πενήντα στα εξήντα ηλικιακά, έχω σημάδι ανοσίας. Άραγε τι να φοβάμαι εγώ;»

Έχει πολύ ενδιαφέρον αυτή η αναφορά στην επαφή με τα νεκρά σώματα γενικά, αλλά και τα σώματα της Covid – 19, ειδικότερα, ως εκείνη που κάνει τους εργαζόμενους λιγότερο τρωτούς. Βλέπουμε πώς το νεκρό και το ζωντανό σώμα ιατροκοποιούνται, αλλά και πώς ενσωματώνονται οι λόγοι της επιστήμης στις αναφορές σε σχέση με την διαχείριση του πτώματος Covid. Το νεκρό σώμα της πανδημίας δεν εντάσσεται όπως έχει αναφερθεί στις μέχρι τώρα συνηθισμένες, για τα δεδομένα της Θεσσαλίας τουλάχιστον, πρακτικές διαχείρισης του σώματος. Ο τρόπος με τον οποίο επανερχόταν στη συζήτηση ο διαχωρισμός ανάμεσα στα νεκρά σώματα της πανδημίας και στα υπόλοιπα, τα «κανονικά», πτώματα ήταν κεντρικός σε όλες τις συζητήσεις. Αυτή η κανονικότητα αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο γίνονται οι τελετές για όσους/ες δεν πέθαναν λόγω του Covid και τον τρόπο διαχείρισης των νεκρών σωμάτων:

«Οι άνθρωποι φροντίζονται κανονικά, στολίζονται κανονικά, το φέρετρό τους είναι ανοιχτό, η ταφή τους γίνεται κανονικά με τη συμμετοχή ανθρώπων, όσων μπορούν

να μπου εντός του ναού»/«Κανονικά, τους περιποιούμαστε, τους ντύνουμε, με ανοιχτό το φέρετρο κι όλα αυτά, αλλά με εννιά άτομα στην εκκλησία»

Πέραν των προαναφερθέντων διαφοροποιημένων πρακτικών σε σχέση με την διαχείριση των νεκρών σωμάτων ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απουσία ακόμη και λουλουδιών στις τελετές για τα πτώματα Covid.

«Στα Covid δεν μπαίνανε, στα Covid δεν έβαζε κανένας λουλούδι. Στα Covid έβαζαν ένα τραπέζι, εικόνα, κερι, σταυρό, αυτά. Και δεν σε άφηναν ούτε καρέκλες από δίπλα να βάλεις για την οικογένεια» / «Λουλούδια δεν βάζουμε στο νεκρό όταν είναι από covid. Τι; Δώρον άδωρον, δεν χρειάζεται. Αφού το φέρετρο είναι κλειστό. Στεφάνια, όμως, κανονικά όσοι θέλαν. Δεν άλλαξε τίποτα.»

Ο θάνατος λόγω Covid αντιβαίνει στον «φυσιολογικό», κανονικό, τύπο θανάτου για τον οποίο δεν έχει αλλάξει τίποτα ως προς τον τρόπο διαχείρισης του. Το σώμα Covid είναι κάτι το τρομακτικό, ακριβώς γιατί διαταράσσει αυτήν την κανονικότητα, τον τρόπο με τον οποίο η ορθολογικότητα προσπαθεί να υποτάξει όλες τις ενδεχομενικές αιτίες θανάτου· το νεκρό σώμα Covid συμβολίζει αυτή την αποτυχία και για αυτόν τον λόγο είναι επικίνδυνο και πρέπει να διαχωρίζεται από τα υπόλοιπα σώματα και να εξοβελίζεται από την δημόσια σφαίρα. Περιγράφει ο Baudrillard (2008) το πέρασμα από την ζωή στην ποσοτική αξιολόγησή της, στην παράταση των ορίων της μέσω της επιστήμης, στη ζωή ως κεφάλαιο. Η προωρότητα του θανάτου Covid, του πτώματος δηλαδή που εμφανίστηκε νωρίτερα από ό,τι έπρεπε, αλλά και μαζικά, είναι αυτή που κάνει το νεκρό σώμα να προκαλεί μέσα από την παρουσία του.

«Ντάξει στεναχωριόμαστε που έφυγε με Covid, λίγο περισσότερο από μία άλλη αρρώστια, λόγω του ότι είναι πιο πρόωρος ο θάνατος. Άσχετα αν είναι και μεγάλος σε ηλικία. Δεν έχει σημασία και ενενήντα χρονών να είναι ο άνθρωπος, θα μπορούσε να

είχε ζήσει, ας πούμε, αν δεν του τύχαινε το Covid. Και να γινόταν ενενήντα κι έστω και δέκα μέρες να ζούσε παραπάνω, γιατί να μην ζήσει;»

Αυτό το ιδεώδες του φυσιολογικού θανάτου ως εκείνου που έρχεται στο τέλος της ζωής, εκείνου του οποίου η επιστήμη είναι υπεύθυνη και στον οποίο ο καθένας έχει δικαίωμα και καθήκον (Baudrillard , ό.π.) είναι αυτό που τίθεται σε επισφαλείς βάσεις από την μαζική εμφάνιση των νεκρών σωμάτων της πανδημίας. Το μετα-νεωτερικό υποκείμενο χάνει το δικαίωμα σε αυτή τη γραμμική θεώρηση της πορείας της ζωής και της σύνδεσής της με τον θάνατο. Επιστήμες, όπως η ιατρική, η επιδημιολογία, η στατιστική έρχονται αντιμέτωπες με τα όριά τους, όπως και ο ορθός λόγος και η προσπάθεια εξοβελισμού του θανάτου από την δημόσια σφαίρα. Γράφει ο Bauman (2008) πως ο θάνατος δεν έρχεται στο τέλος της ζωής, αλλά είναι εκεί εξ αρχής, απαιτώντας συνεχή επιτήρηση. Το νεκρό σώμα της πανδημίας λειτουργεί συνεκδοχικά, υπενθυμίζοντας την προσπάθεια καταπολέμησης του θανάτου λόγω της Covid – 19, τη διαρκή υπενθύμιση της θνητότητάς μας.

Πέραν όμως του «φυσιολογικού» θανάτου, ο θάνατος λόγω Covid αποβαίνει διαταρακτικός και προς άλλες μεταδοτικές ασθένειες και τα νεκρά σώματα, που αυτές παρήγαγαν. Η πιο συχνά αναφερόμενη διαχείριση επιδημικού πτώματος, που κλήθηκαν να διαχειριστούν οι επαγγελματίες στις υπηρεσίες ταφής στην περιοχή της Θεσσαλίας, είχε να κάνει με τα νεκρά σώματα του HIV/AIDS. Σε σχέση με την ύπαρξη ή όχι πρωτοκόλλων για την διαχείριση των σορών αυτών ένας ιδιοκτήτης γραφείου τελετών αναφέρει πως

«Δεν υπήρχαν πρωτόκολλα. Πάντα όταν είναι κάτι ή από AIDS ή από τέτοια μας ενημερώνουν, βλέπουν το πιστοποιητικό και μας ενημερώνουν. Είναι υποχρεωμένοι, αλλά όσα μου έχουν τύχει εμένα λένε “ωπ παιδιά έχετε το νου σας είναι από AIDS, είναι

από κάτι, έχει μια ασθένεια μεταδοτική. Προσέξτε. Προστατευτείτε δηλαδή, εσείς. Μην πάτε με γυμνά χέρια. Φορέστε μια μάσκα, καλό είναι.” Δεν ήταν. όπως αυτό που ζούμε τώρα. Καλό είναι να προστατεύεσαι. Γάντια οπωσδήποτε, οπωσδήποτε. Μάσκες δεν φορούσαμε, ούτε την στολή αυτή. Πρώτη φορά την φορέσαμε από πέρυσι (ενν. το 2020). Μια ποδιά όπως είναι αυτοί που ράβουν, οι χασάπηδες κάτι τέτοιοι. Μιας χρήσεως, έτσι; Μιας χρήσεως όλα αυτά και τα πετάς μετά. Και γινόταν η διαδικασία κανονικά, δεν πήγαινε μέσα σε σάκο.

Ο ίδιος επισημαίνει την επιστημονική αξία της νεκροτομής, η οποία ακολουθείται και στις σορούς ατόμων με HIV/AIDS, στην χολέρα και σε άλλες μεταδοτικές ασθένειες με την χρήση προστατευτικού εξοπλισμού. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως η διαδικασία της νεκροψίας/νεκροτομής στα πτώματα της πανδημίας γίνεται, για λόγους προστασίας των εργαζομένων, μόνο αν κριθεί απαραίτητο.

«Γιατί έχω μάθει ότι στην Κύπρο κάνανε νεκροτομές. Βέβαια, να κάνουν νεκροτομές, μιλάμε εγώ τώρα σαν επαγγελματίας που είμαι. Η επιτροπή εδώ της Ελλάδος δεν ξέρω αν κάνουν νεκροτομές, δεν το γνωρίζω αυτό. Λένε ότι απαγορευόταν σε άτομα με Covid. Κι εγώ λέω σαν απλός άνθρωπος, όχι επαγγελματίας μόνο καλό, θα ήταν να γίνονταν με τις προφυλάξεις, βέβαια, ο ιατροδικαστής, για να δούμε πού χτυπάει, τί κάνει, για το καλό της επιστήμης εν ολίγοις.»

Σε σχέση με την ύπαρξη ή όχι οδηγιών και πρωτοκόλλων άλλοι εργαζόμενοι ανέφεραν πως

«Οι οδηγίες ταφής ενός μολυσματικού ατόμου από covid είναι αντίστοιχες με την αντιμετώπιση μίας μολυσματικής νόσου τύπου AIDS. Όμως πια, τους ανθρώπους με AIDS, όταν τους φροντίζουμε, γίνεται με επιτήρηση η φροντίδα τους και το φέρετρο είναι ανοιχτό και δεν υπάρχει αμπαλάρισμα, και δεν υπάρχει ιδιαίτερη μέριμνα τόσο αυστηρού

πρωτοκόλλου, ενώ χαρακτηρίζονται μολυσματικοί κι εκείνοι. Άρα υπάρχει μια διαφορά σε σχέση με αυτό. Η οδηγία του ΕΟΔΥ ήταν αυτή: διαχείριση μολυσματικών σωμάτων, και αντίστοιχα μολυσματικών αποβλήτων, όπως είναι τα ρούχα τους, τα νυχτικά τους, τα εσώρουχα που καταλήγουνε» / «Μας έχουν δώσει (ενν. πρωτόκολλα), μας δίνουν μόνο όταν υπάρχουν λοιμώδη νοσήματα. Δηλαδή, έχουμε κηδεύσει άτομα με AIDS, με ηπατίτιδα. Αυτά είναι πολύ πιο επικίνδυνα σε εμάς αυτά, στα παιδιά από ό,τι είναι το Covid. Γιατί το Covid είναι σφραγισμένο, έτσι; Είναι ασφαλισμένο, το βάζεις στο σάκο, ρίχνουν τις χλωρίνες, φοράνε τις μάσκες, έχουν τις στολές. Εκεί, αν δεν σου το πουν ή σε κάποια κλινική ή μπορεί να είναι στο σπίτι, εκεί, δεν το ξέρεις. Κοιτάς, ας πούμε, το πιστοποιητικό θανάτου μπορεί να μην γράφει απάνω και να είναι φορέας από ηπατίτιδα. Στο νοσοκομείο, όμως, μέσα, όταν υπάρχουν, ας πούμε, τέτοια περιστατικά στο λένε ότι “Κοιτάζτε, προσέξτε, γιατί είναι φορέας ηπατίτιδας” έτσι; Γιατί πάνε, ας πούμε, τον ξυρίζουν, βγαίνει αίμα, μπορεί να τον κόψουν να πιάσεις εδώ, να πιάσουν το μάτι τους, οτιδήποτε. Για αυτό θέλει πολύ μεγάλη προσοχή. Και αξίζουνε. Δηλαδή τα άτομα τα οποία, πάνε και κάνουν αυτή τη δουλειά όσον αφορά, ας πούμε, την περιποίηση του νεκρού, αξίζουν.»

Προσεκτική, δηλαδή, μεταχείριση υπάρχει και στις περιπτώσεις νεκρών σωμάτων HIV/AIDS, με τη διαφορά ότι εδώ το φέρετρο είναι ανοιχτό, δεν υπάρχουν σάκοι που περιβάλλουν το νεκρό σώμα, όμως παραμένει επισταμένη η προσοχή σε σχέση με την επαφή με αυτό. Και πάλι, εδώ, βλέπουμε πως τα υγρά του νεκρού σώματος είναι αυτά που μπορούν να μολύνουν, όσους έρχονται σε επαφή μαζί του, ενώ το πιστοποιητικό θανάτου και οι εργαζόμενοι του νοσοκομείου έχουν ρόλο προστατευτικό για τα άτομα που διαχειρίζονται το νεκρό σώμα. Η αναφορά στα πτώματα του HIV/AIDS από όσους και όσες διαχειρίζονται τα πτώματα Covid ήταν

συχνή και εξυπηρετούσε την έμφαση σε σχέση με την θεωρούμενη ως υπερβολικά αυστηρή διαχείριση των νεκρών σωμάτων της Covid – 19.

Ο Troyer (2010) αναφέρεται στην παραγωγική δύναμη του νεκρού σώματος της επιδημίας του HIV/AIDS, το οποίο έθεσε προκλήσεις στους επαγγελματίες που θα αναλάμβαναν την διαχείρισή του, ήταν ένα σώμα αποκείμενο και επικίνδυνο κοινωνικά. Το πτώμα του HIV/AIDS ήταν/είναι κοινωνικά μεταμορφωτικό, παραγωγικό ενός νέου είδους νεκρού σώματος, το οποίο ορίζει εκ νέου τις τεχνολογίες του νεκρού εαυτού, όπως τις εξηγεί ο Troyer (ό.π.) αντλώντας από τον Φουκώ. Μεταφέροντας τους προβληματισμούς αυτούς, θα λέγαμε πως το νεκρό σώμα της Covid-19 είναι ένα σώμα που προκαλεί ξανά, επαναφέροντας το ζήτημα του επικίνδυνου πτώματος, του απειλητικού, του τερατώδους. Το πτώμα της Covid-19 αποσυνδέεται από τους λόγους περί σεξουαλικότητας, αλλά θέτει κεντρικά το ζήτημα της τρωτότητας, του φασματικού σώματος που πρέπει να ελεγχθεί για χάρη της υγείας του πληθυσμού.

Αυτή η νέα ζωή του νεκρού σώματος, το νέο είδος νεκρού εαυτού, όπως έγινε αντικείμενο ανάλυσης από τον Troyer και σε σχέση με την μεταμορφωτική του δύναμη ως προς την βιομηχανία των υπηρεσιών ταφής, μας ενδιαφέρει και στην περίπτωση των νεκρών σωμάτων της Covid – 19. Η Braidotti (2013) αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο το καπιταλιστικό σύστημα αντιμετωπίζει τα άτομα ως φορείς σημαντικών πληροφοριών και τα κεφαλοποιεί. Τα νεκρά σώματα γίνονται μέρος της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, γίνονται εμπορεύματα. Αυτή η οικονομική διάσταση και κυκλοφορία, η κατανόηση των πτωμάτων μέσα από την υπεραξία τους είναι ζητήματα που ανέκυψαν πολλές φορές μέσα από την συζήτηση με όσους/ες εργάζονται στις υπηρεσίες ταφής. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι αναφορές είχαν να κάνουν με την αγορά του απαραίτητου εξοπλισμού και της αυξημένης λόγω αυτού αξίας μίας κηδείας Covid.

Ωστόσο, αυτό που αξίζει να παρατεθεί προέρχεται από τον κύριο Γ. και αποτυπώνει την αλλαγή που επέφερε στον κλάδο του η πανδημία και τα πτώματα της:

«Δεν έχει αλλάξει τίποτα. Απλά με τα Covid έγινε πιο εύκολο, δηλαδή είναι η διαδικασία εύκολη. Δηλαδή, στην ουσία τί κάνεις; Απλά τραβάς έναν σάκο μέσα σε ένα άδειο φέρετρο, βάζεις το καπάκι και κάτι από πάνω ξέρω εγώ. Μετά βάζαν και κάτι σεντόνια, για να μη φαίνεται έτσι το καπάκι σκέτο. Και αυτό ήταν, τελειώσε. Δηλαδή όλη η διαδικασία είναι πέντε λεπτά. Και λογικό είναι, εκεί που καθόσουν μέχρι να το φτιάξεις καθόσουν μία ώρα, μιάμιση να κάνεις έναν νεκρό για να τον παρουσιάσεις, τώρα σε πέντε λεπτά τελειώνεις και παίρνεις και περισσότερα λεφτά. Χρεώνεσαι, βέβαια, στολές, γάντια, ιστορίες. Αυτά είναι δικά σου, αλλά παίρνεις και περισσότερα. Και λογικό είναι να τελειώνεις και πιο γρήγορα. Μόνο αυτό έχει αλλάξει, δεν έχει αλλάξει κάτι άλλο. Δηλαδή όλη η ιστορία είναι σαν, ήταν σαν μία “αρπαχτή”. Εκμεταλλευτήκαμε όλοι μία ασθένεια, έναν ιό, βγάλαμε μερικά λεφτά και αυτό ήταν. Όπως έγινε στο δεκαπλάσιο, εκατονταπλάσιο με τις εταιρείες, με τις φαρμακευτικές, με τα γάντια, με όλα αυτά. Τα οποία θα πέσουν σιγά-σιγά, εντάξει θα έχεις μία φυσιολογικότητα. Από το 2022¹⁴ και μετά να υπολογίζεις, γιατί ακόμα τώρα παλεύουμε με εμβολιασμένους, ανεμβολίαστους, με χίλια δυο, ακόμα, περίμενε»

Με πολύ περιγραφικό τρόπο ο ίδιος συνέχισε λέγοντας:

«Μα στα Covid δεν έχουμε καν ούτε επαφή, τίποτα σου λέω. Είναι ένα χερούλι. Βλέπεις έναν σάκο πάνω σε έναν πάγκο και έχει χερούλια ο σάκος. Πιάνεις τα χερούλια τον σπρώχνεις, πέφτει μέσα στο φέρετρο, έβαλες το καπάκι έφυγες, τέλος. Αυτό ήταν όλη η ιστορία. Σου λέω ήταν η καλύτερη δουλειά. Ήταν αυτό που λέγαμε από χρόνια, να κάνουμε αυτή τη δουλειά, να μην κάναμε τίποτα, απλά να το ρίχναμε μέσα, να βάζουμε

¹⁴ Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2021

το καπάκι, να περνάμε τα διπλά λεφτά. Αυτό που λέγαμε για πλάκα παλιά πριν χρόνια, αυτό έγινε τώρα.»

Τα παραπάνω αποσπάσματα τόσο κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων όσο και κατά τη συγγραφή της εργασίας θεώρησα πως είναι τα πιο πυκνά σε νόημα, αναδεικνύοντας τις πολλαπλές και ανεξάντλητες πτυχές του υπό μελέτη ζητήματος. Το νεκρό σώμα της πανδημίας μεταμορφώνεται σε αυτό που το περιβάλλει, δηλαδή τον σάκο, το φέρετρο, το χερούλι. Η εργασία στις υπηρεσίες ταφής είναι η πιο εύκολη, σύμφωνα με τα αποσπάσματα της συνέντευξης, η πιο γρήγορη και οικονομικά προσοδοφόρα. Ο ιός και οι θάνατοι λόγω αυτού έγιναν αντικείμενα οικονομικής εκμετάλλευσης, επαναπροσδιορίζοντας και τη δουλειά των ατόμων που εργάζονται στις υπηρεσίες ταφής. Όσο εύκολη, ωστόσο, κι αν παρουσιάζεται η διαχείρισή του, το νεκρό σώμα παραμένει απαιτητικό και προκλητικό.

Η Elisabeth Povinelli (2016) αναφερόμενη στον τρόπο με τον οποίο περιγράφει την έννοια της γεοντοεξουσίας (geontopower) και το πώς η Έρημος, ο Ανιμιστής και ο Ιός αποτελούν τρεις κομβικές μορφές για την κατανόηση της έννοιας αυτής στον ύστερο φιλελευθερισμό, αλλά και στο πώς ο καπιταλισμός αντλεί κέρδος από αυτά. Ο Baudrillard (2008) αναλύει αυτή τη συνάντηση του θανάτου με τον καπιταλισμό αναφέροντας πως ο πολιτισμός είναι μία προσπάθεια να αποσυνδεθεί η ζωή από τον θάνατο, να καταλυθεί ο θάνατος μέσω της συσσώρευσης. Η συσσώρευση έχει να κάνει με αυτή της αξίας, του χρόνου ως αξίας, με τη «φαντασίωση της αναβολής του θανάτου» (Baudrillard, ό.π.). Αυτή η «πολιτική οικονομία της ατομικής σωτηρίας» που περιγράφει ο Baudrillard και η σύνδεσή της με τον καπιταλιστικό τρόπο ύπαρξης μας κάνει να σκεφτούμε την θέση του πτώματος στο πανδημικό τοπίο. Το πτώμα της Covid – 19 γίνεται πολλαπλά παραγωγικό: σωματικά, συν-αισθηματικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, πολιτικά. Οι δυνάμεις του είναι ανεξέλεγκτες και ξεφεύγουν

από τα μέχρι πρότινος όρια της εξουσίας και της γραφειοκρατίας του θανάτου, για αυτόν τον λόγο πρέπει να ελεγχθούν. Σε κάποια άλλη ερευνητική προσπάθεια θα είχε ενδιαφέρον να συζητηθεί και ο τρόπος με τον οποίο οι χρονικότητες της μετα-νεωτερικότητας και της γραφειοκρατίας – ως εκείνης που θέτει κεντρικά την έννοια της ασφάλειας και του ελέγχου επί του κινδύνου – διαπλέκονται με τις ρυθμικότητες της κυκλοφορίας – του κεφαλαίου, των εικόνων, των (νεκρών) σωμάτων – και πώς θα μπορούσε η ανθρωπολογία του θανάτου να συνεισφέρει σε μία τέτοια θεωρητική συζήτηση¹⁵.

Κεφάλαιο 2

«Μέχρι να κατέβουν στο νεκροτομείο από θετικοί έγιναν αρνητικοί»: Η επιτελεστικότητα της καταγραφής των πτωμάτων, η μελλοντικότητα της ταυτοποίησής τους και η δημόσια αορατότητά τους.

Κεντρικές σε όλα τα πρωτόκολλα και τις διεθνείς οδηγίες σε σχέση με την διαχείριση των πτωμάτων της Covid-19 είναι οι έννοιες της ταυτοποίησης και της ιχνηλασιμότητας (“traceability”), καθώς και οι διαδικασίες αναγνώρισης του νεκρού σώματος, οι οποίες πρέπει να γίνονται με αξιοπιστία και εγκυρότητα. Οι σοροί αγνώστων στοιχείων πρέπει να τεκμηριώνονται σωστά, ώστε να είναι στο μέλλον δυνατόν να ταυτοποιηθούν (ICRC, 2020). Πώς όμως γίνεται γνωστό ότι κάποιος-α

¹⁵ Μία πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση σε σχέση με τους μετα-νεωτερικούς χρόνους και τον καπιταλισμό προσφέρει η Bear (2014) στο άρθρο της με τίτλο «Doubt, conflict, mediation: the anthropology of modern time»

πέθανε λόγω του κορωνοϊού, γιατί μία τέτοια κωδικοποίηση (coding) έχει σημασία και για ποιους;

Η ταυτοποίηση κι η σωστή καταγραφή των πτωμάτων της πανδημίας είναι πολύ σημαντική, σύμφωνα με τους διεθνείς φορείς, κι ένας από τους λόγους έχει να κάνει με την έγκυρη στατιστική καταγραφή των θανάτων λόγω της πανδημίας. Αυτό επηρεάζει τις εφαρμοζόμενες πολιτικές σε σχέση με την υγεία τόσο σε διεθνές επίπεδο όσο και σε κάθε χώρα ξεχωριστά (ΠΑHO, 2020). Οι οδηγίες σε σχέση με την ορθή ταυτοποίηση των πτωμάτων της Covid-19 εκδόθηκαν, καθώς πρέπει να υπάρχει μία κοινή πολιτική σε σχέση με την κατηγοριοποίηση των νεκρών (ΠΑHO, ό.π.). Αυτή η επιθυμητή και επιδιωκόμενη ομοιομορφία μόνο δεδομένη δεν είναι, βέβαια, μεταξύ των ατόμων που διαχειρίζονται τα νεκρά σώματα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Η διαδικασία της καταγραφής θα πρέπει να διασφαλίζει την αξιοπρέπεια του/της νεκρού/ής, αλλά και την αξιόπιστη και έγκυρη ταυτοποίηση της σορού. Έχουν εκδοθεί ειδικές οδηγίες, σύμφωνα με τις οποίες, ακολουθούνται συγκεκριμένα βήματα στη διαδικασία καταγραφής των θανάτων που οφείλονται στον ιό. Ο θάνατος που οφείλεται στον ιό του SARS-CoV-2 αναφέρεται ως εκείνος ο θάνατος που χρήζει επιτήρησης, καθώς προκύπτει από μία συμβατή ασθένεια σε μία πιθανή ή ύποπτη περίπτωση Covid – 19, εκτός αν υπάρχει άλλη εναλλακτική αιτία που μπορεί να προκαλέσει θάνατο, όπως είναι ένα θανάσιμο τραύμα, όπως έχει παρουσιαστεί και στην εισαγωγή. Για να θεωρηθεί ως θάνατος αποδιδόμενος στον ιό δεν θα πρέπει να έχει υπάρξει περίοδος πλήρους ανάρρωσης από τον ιό ανάμεσα στην ασθένεια και τον θάνατο και να μην μπορεί να αποδοθεί σε οποιαδήποτε άλλη ασθένεια (ΠΑHO, 2020). Η σωστή καταγραφή θα πρέπει να γίνεται με βάση μία αλυσίδα βημάτων και να καταγράφεται ο ιός της πανδημίας ως εκείνος που οδηγεί στην κλινική εκδήλωση της ασθένειας που προκάλεσε τον θάνατο, για παράδειγμα καταγράφεται στο τελευταίο βήμα το

σύνδρομο οξείας αναπνευστικής δυσχέρειας, που προκλήθηκε από τον ιό (ΡΑΗΟ, ό.π.).

Η καταγραφή των νεκρών που έχουν καταλήξει λόγω του ιού είναι πολύ σημαντική, όμως, πέραν της στατιστικής, και για όσους και όσες εμπλέκονται επαγγελματικά στην διαχείριση των σορών. Σύμφωνα με τους/τις ίδιους/ες, στο νοσοκομείο διενεργούνται τεστ Covid στους νεκρούς/ές και με βάση αυτά ένα πτώμα θεωρείται ότι πρέπει να ταφεί, σύμφωνα με τις νέες οδηγίες λόγω της μολυσματικότητάς του. Βέβαια, η διαδικασία αυτή δημιουργεί ερωτήματα σε όσους διαχειρίζονται τα σώματα όσον αφορά την αξιοπιστία και την εγκυρότητά της. Οι αμφισβητήσεις αυτές συσχετίζονται με τις κυβερνητικές πολιτικές διαχείρισης της πανδημίας, τον ρόλο που παίζουν οι αριθμοί των νεκρών και η μαζικότητα των καταγραφόμενων θανάτων Covid ανάλογα με την κάθε περίοδο. Ο κύριος Γ. μας λέει πως σημαντικό ρόλο σε αυτό έχει και το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό και η δική του συμμετοχή σε αυτήν την κωδικοποίηση.

«Κοίταξε να δεις, άμα έχεις γιατρό να σου δώσει ένα πιστοποιητικό θανάτου ότι δεν είναι ανάγκη να τον πας για νεκροτομή, τότε μπορείς να κρύψεις χίλια δυο πράγματα. Κι εμείς έχουμε πάει σε σπίτια που ήταν όλα με Covid κι ο παππούς ήταν λέει καλά. Τώρα τί να πιστέψεις; Άντε πες μου εσύ τώρα. Ο παππούς εν τω μεταξύ δεν μπορούσε να πάει νοσοκομείο, δηλαδή είχε πεθάνει στο σπίτι. Στην έξαρση κάναν κι αυτά, παίρναν κι από κει δείγμα για Covid, αναγκαστικά. Αλλά μετά, κάποια στιγμή χαλάρωσε αυτό και με το που χαλάρωσε αρχίσαν και κρυφτήκαν τα υπόλοιπα Covid. Μπορεί να είχαν γίνει σε σπίτια μέσα. Όπως και θετικοί επώνυμοι πρόην πολίτες, από θετικοί γίνανε μέχρι να

κατέβουν στο νεκροτομείο αρνητικοί κι έγινε η κηδεία τους κανονικά. Με ανοιχτό φέρετρο και τους αλλάζανε κι όλα¹⁶».

Όταν τον ρώτησα πώς ένιωσε σε αυτήν την περίπτωση ο ίδιος είπε πως

«εντάξει, φοβήθηκα τί να κάνω; Δεν μπορείς να κάνεις κάτι. Μπορεί να ξέρεις ότι ένα πτώμα έχει covid και να λέει ο άλλος “όχι το χαρτί (ενν. λέει ότι) δεν έχει, κάν’ το”».

Ο ρόλος, δηλαδή, του πιστοποιητικού θανάτου ως του βασικού αποδεικτικού τεκμηρίου είναι κομβικός στη διαδικασία, που θα ακολουθηθεί. Εδώ, φαίνεται και η επιτελεστική διάσταση αυτής της μαρτυρίας και της μεταμορφωτικής δύναμης που η γραφειοκρατική πλευρά του θανάτου έχει. Πώς, λοιπόν, μας αφορά ο τρόπος με βάση τον οποίο ένα σώμα γίνεται από θετικό αρνητικό μέχρι να κατέβει στο νεκροτομείο και τί σημασία έχει ο χώρος του τελευταίου ως χώρος αυτής της επιτέλεσης;

Σε παρόμοιες αμφισβητήσεις αυτής της διαδικασίας κατέφυγαν οι περισσότεροι ιδιοκτήτες των γραφείων τελετών λέγοντας πως

«Αυτή η στοχοποίηση με τον κορωνοϊό εμένα δεν μου έκατσε καλά, δεν μου κάθεται καλά. Και σαν επαγγελματίας και σαν άνθρωπος. Ε, δεν μου κάθεται καλά, διότι πανικοβάλλεται ο κόσμος, άμα ακούσει ο άλλος ότι πέθανε κάποιος από κορωνοϊό, δε λένε “πέθανε από τον κορωνοϊό”, “πέθανε ME¹⁷ κορωνοϊό”. Δηλαδή είχε το ζάχαρο ως πούμε στα εξακόσια και διαγνώστηκε με κορωνοϊό. Είναι σίγουρο ότι πέθανε από τον κορωνοϊό; Οι καθαροί θάνατοι με κορωνοϊό είναι αυτοί που ήταν υγιέστατοι και κόλλησαν κορωνοϊό και απεβίωσαν. Αυτά είναι τα καθαρά περιστατικά»

¹⁶ Αναφέρεται στην διαδικασία φροντίδας του νεκρού σώματος, η οποία δεν γίνεται με τους συνηθισμένους τρόπους, αν ο θάνατος οφείλεται στον ιό SARS-CoV-2.

¹⁷ Η έμφαση εδώ είναι της ομιλούσας

Υπάρχει δηλαδή ένα όριο με βάση το οποίο ταξινομούνται οι θάνατοι που οφείλονται στον ιό και εκείνοι πίσω από τους οποίους φαίνεται να υπάρχει κάποια σκοπιμότητα στην καταγραφή τους ως θανάτων οφειλόμενων στον Covid.

«Τώρα μην κάθεται να βρεις τέτοια, μην τα πιστεύεις. Λέγαν ότι έφυγε από το γηροκομείο¹⁸, αρνητικό το τεστ και πήγε στο νοσοκομείο κι ήταν θετική; Κάτι τέτοιο έγινε τώρα. Περίεργο που δεν μπορείς να τα καταλάβεις. Δηλαδή, μπορεί να μπει στο νοσοκομείο αρνητικός και να βγει θετικός; Άλλοι ήταν στη ζωή στην κλινική Covid θετικοί και μόλις πεθάνανε ήταν αρνητικοί. Όχι, γίνεται αυτό; Δεν γίνεται. Αλλά ήταν αρνητικοί και γινόταν κανονικά η κηδεία. Τί να τους πεις...»

Αυτή η αμφισημία, η απουσία βεβαιότητας σε σχέση με την ενδεχομενικότητα της μολυσματικότητας του πτώματος είναι προκλητική αναφορικά με τις συναισθηματικές προσκολλήσεις του φόβου και τον τρόπο με τον οποίο αυτός επανέρχεται στην δουλειά των εργαζομένων στις υπηρεσίες ταφής και στο πώς τελικά αναδιαμορφώνει την εργασία τους και τη νοηματοδότηση του πτώματος.

Η διαδικασία της καταγραφής και της σωστής ταυτοποίησης των σωμάτων δεν γινόταν πάντα με εγκυρότητα, όπως ανέφεραν οι χειριστές των σορών ειδικά σε περιπτώσεις μαζικών θανάτων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που περιγράφει και πάλι ο κύριος Γ.

«Τώρα, τώρα που έχει φύγει και η νεκροτόμος, έχει πάρει αναρρωτική, τώρα είναι ό, τι να 'ναι. Δεν βρίσκεις ούτε σαπούνι ούτε τίποτα. Τίποτα, τίποτα. Και αντισηπτικά και τέτοια ξέχασε τα. Εδώ, δεν έχει ούτε ταμπελάκι για τους νεκρούς να γράψεις το όνομα. Έχουν ένα λευκοπλάστ μεγάλο, το κόβεις, το βάζεις το χέρι και γράφεις

¹⁸ Αναφέρεται στον θάνατο μίας γυναίκας από covid, στην τελετή ταφής της οποίας παρευρέθηκα κάνοντας την δική μου προσπάθεια για εθνογραφική παρατήρηση

το όνομα από πάνω. Ε, ναι ελεεινοί. Και κάποια στιγμή είχαν ξεχάσει να γράψουν και τα ονόματα ακόμη. Δηλαδή, με τη μεγάλη φούρια, που φεύγανε οι σάκοι συνέχεια, κάποια στιγμή τους τελείωσαν οι σάκοι και αυτοί για να πάρουν σάκους, ας πούμε ένα νοσοκομείο θέλει τρεις μήνες να προεγκριθεί και να τους πάρουν και να τους κάνουν. Και μερικά πτώματα ήταν χωρίς τέτοιο. Και ας πούμε εκείνη τη μέρα που τραβήχτηκε αυτή η φωτογραφία¹⁹, τραβήχτηκε γιατί οι μισοί σάκοι από αυτούς ήταν χωρίς όνομα απάνω. Είχες έναν σάκο χωρίς όνομα, χωρίς τίποτα και δεν ήξερες. Κι εγώ είχα ένα πιστοποιητικό που έγραφε ένα όνομα «Γιώργος Κάτι». Ποιος είναι αυτός ο Γιώργος; Και πού να πεις τώρα τους συγγενείς...; Ρωτήσαμε μετά συγγενείς και λέγαμε ότι “αυτός έχει ένα δαχτυλίδι, εκείνος είχε μουστάκι, ήταν έτσι, ήταν αλλιώς” και πήγαμε αναγκαστικά, φορέσαμε στολές ανοίξαμε τους ακούς, τους βρήκαμε, ό,τι βρήκαμε δηλαδή, αυτό που βρήκαμε ξέρω γω, αυτό που μας είπαν. Τώρα, εντάξει, άμα κάναμε λάθος, κάναμε λάθος.

Τί σημασία θα είχε ένα τέτοιο λάθος στην ταυτοποίηση των σορών σε σχέση με την προσπάθεια για την απόδοση της ταυτότητας και τον εντοπισμό τους; Για τον Laqueur (2015) ένας σκοπίμως κενός τάφος ή ένα κενό φέρετρο έχουν δύναμη ακριβώς γιατί δεν έχουν αυτό που προσδοκάται. Τί γίνεται, όμως, στην περίπτωση της δύναμης των ταφικών μνημείων, των μαρκαρισμένων με συγκεκριμένα ονόματα χώρων στο νεκροταφείο που δεν ανταποκρίνονται, τελικά, σε σώματα που ήταν αναμενόμενο, λόγω λάθους στην διαδικασία ταυτοποίησης; Έχουν (ή θα έχουν μετά από χρόνια) τη δύναμη τα πτώματα αυτά να προκαλέσουν κοινωνικά και αν ναι τί σχέση έχει η

¹⁹ Αναφέρεται σε μία φωτογραφία από τον Νοέμβριο του 2020, όπου πολλές σοροί Covid ήταν τοποθετημένες εκτός ψυγείου, λόγω της πληρότητας των ψυκτικών θαλάμων. Το νοσοκομείο του Βόλου μετά από ανακοίνωση ενημέρωσε πως οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε κλιματιζόμενο χώρο δίπλα στο νεκροτομείο.

μεταθανάτια «κατοχή» γης με την ταυτοποίηση και την ταυτότητα; Με την (α)κατάλληλη κηδεία και τον θρήνο;

Σύμφωνα με όσους και όσες ασχολήθηκαν – και ακόμα το κάνουν – επαγγελματικά με την ταφή των νεκρών σωμάτων Covid η διαδικασία της ταυτοποίησης των σωμάτων αυτών, η οποία τίθεται πολύ κεντρικά σαν ζητούμενο από τους φορείς και τις διεθνείς οδηγίες, έχει γίνει με πολλά λάθη. Η αορατότητα του πτώματος είναι και αυτή που δεν μπορεί να διορθώσει αυτές τις λανθασμένες ταυτοποιήσεις των πτωμάτων. Το βλέμμα προς στον νεκρό/ή, το οποίο στις τελετές που διεξάγονται με ανοιχτό φέρετρο λειτουργεί επιβεβαιωτικά προς τις ταυτότητες των σωμάτων, για τα πτώματα της πανδημίας απουσιάζει.

«Είναι λίγο δύσκολο. Πρώτα – πρώτα οι συγγενείς δεν βλέπουν τον άνθρωπό τους. Υπάρχουν οι αμφιβολίες, μερικές φορές γίνονται οι ερωτήσεις αν είναι ο άνθρωπός τους μέσα εκεί. Δεν ξέρουμε πώς να απαντήσουμε, γιατί δεν ξέρουμε κι εμείς αν είναι. Που νομίζουμε ότι είναι, αφού είναι το ταμπελάκι εντάξει. Αλλά ας πούμε στη χώρα μας ή άλλες χώρες που έχουν πολλούς θανάτους, υπάρχει και πιθανότητα να γίνονται κάποια εκ παραδρομής λάθη. Τώρα εδώ σε μικρές περιοχές ή όπως είναι ο νομός μας που ελέγχεται το πράγμα, νομίζω δεν έχουν γίνει λάθη. Αλλά μπορεί και να.. και μας κάνουν την ερώτηση “είναι ο άνθρωπος;”. Λέμε “μάλλον” ή “είναι”. Ιδίως στην πρώτη, στην πρώτη που δεν ήταν μέσα στο σάκο, ναι. Και ξέραμε ήταν ο γιος μου και είπε “ναι, την είδα την γιαγιά στην καρέκλα ας πούμε, στο κρεβατάκι και τη βάλουμε εμείς”. Ξέραμε και απαντούσαμε με σιγουριά. Ενώ στις άλλες, δεν ξέραμε με σιγουριά αν είναι, γιατί δεν τον είχαμε δει κι εμείς.»

Αυτή η προσπάθεια να αποδοθεί ταυτότητα στο νεκρό σώμα της πανδημίας, παρόλο που τονίζεται emphaticά σε όλα τα πρωτόκολλα, που παρουσιάστηκαν, φαίνεται

πως εμποδίζεται, γίνεται με λάθη. Σημαντική, εδώ, είναι και η ανάλυση που κάνει η Crossland (2009) σε σχέση με την εμφάνιση του αποδεικτικού παραδείγματος κατά τον 19^ο αιώνα και τη θέση που κατέχει μέσα σε αυτό το νεκρό σώμα και η υλικότητά του. Σύμφωνα με την ίδια το νεκρό σώμα μελετάται – κι εδώ αναφέρεται και στον ρόλο της Ανθρωπολογίας – ως τεκμήριο, ως απόδειξη τόσο για την ταυτότητα όσο και για το παρελθόν. Τα νεκρά σώματα και η υλικότητά τους έχουν την δυνατότητα να φέρνουν σε όσους και όσες τα παρατηρούν κάτι από το παρελθόν, να επαναφέρουν στο παρόν ένα πρόσωπο, ένα άτομο και μία ταυτότητα (Crossland, ό.π.). Η παρατήρηση αυτών των σημείων στο σώμα που μπορούν να λειτουργήσουν ως αποδεικτικά τεκμήρια της ταυτότητας του/της νεκρού/ής είναι και αυτή που αποσταθεροποιείται στην περίπτωση των σορών της πανδημίας. Το νεκρό σώμα δεν είναι πλέον ορατό, παράγει αμφισβητήσεις σε σχέση με το άτομο που τελικά θα ταφεί και θα του αποδοθεί μία μεταθανάτια ταυτότητα.

Ο κύριος Γ. μας περιέγραψε και ένα πολύ συγκεκριμένο συμβάν, κατά την διάρκεια του οποίου οι χειριστές των σορών, λόγω λαθών που έγιναν στην ταυτοποίηση των σορών, προσπαθούσαν να διασταυρώσουν την ταυτότητα των νεκρών σωμάτων. Μάλιστα, όπως παρουσιάστηκε, άνοιγαν τους σάκους, αντιβαίνοντας στα πρωτόκολλα, και ρωτώντας τους συγγενείς για το αν ο θανών «είχε μουστάκι, ή αν κάποιος άλλος φορούσε δαχτυλίδι» προσπαθούσαν να λειτουργήσουν επιβεβαιωτικά και επανορθωτικά προς μία μεταθανάτια ταυτοποίηση. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε εδώ και για μία περίπτωση νεκροβίας; Είναι χρήσιμο να καταφύγουμε σε μία ανάλυση μίας queer φα(ντα)σματικής μεταθανάτιας ταυτότητας;

Ο Derrida (1994) αναφέρεται στη διεργασία του θρήνου και την ανάγκη για την ταυτοποίηση του νεκρού σώματος, την εντοπισμένη χωρικά παρουσία του φα(ντα)σματος, καθώς τίποτα δεν είναι χειρότερο στη θρηνητική διαδικασία από την

αμφιβολία. Για τον θρήνο, γράφει, πρέπει κάποιος-α να ξέρει με βεβαιότητα ότι ο νεκρός/ή είναι εκεί (Derrida, ό.π.). Εδώ σημασία έχει η έννοια του «thereness» του σώματος, η συγκεκριμένη θέση του ως προς τον χώρο, η απουσία αμφισημίας σε σχέση με την ταυτότητα, η εξασφάλιση ότι το νεκρό σώμα καταλαμβάνει έναν συγκεκριμένο χώρο, είναι «εκεί» και δεν πρόκειται να πάει πουθενά αλλού. Το νεκρό σώμα της πανδημίας αμφισβητεί αυτή την προσπάθεια για βεβαιότητα, η οποία είναι σύμφωνα με την Shildrick (2020) μία ανάγκη μας να μειώσουμε τον φόβο που προκύπτει από την αβεβαιότητα και την αμφισημία. Το πτώμα της Covid κινητοποιεί, έτσι, μία διαδικασία queering όχι μόνο της συνηθισμένης, κατάλληλης, σύμφωνα με τα θρησκευτικά τελετουργικά, διαδικασίας ταφής, αλλά και της ορατότητας, της ταυτότητας, της εντοπισμένης μεταθανάτιας παρουσίας. Γίνεται ένα σώμα όχι μόνο εκτός τόπου, αλλά και ένα σώμα που «ξεγλιστράει» της αναγνώρισης και της ταυτοποίησης.

Το νεκρό σώμα Covid πρέπει να απομακρυνθεί σε σχέση με τα κριτήρια της υγιεινής, σε μία συνεχόμενη προσπάθεια να διατηρηθεί η έμφαση στη ζωή, στην υγεία και την ασφάλεια, την αποφυγή του ιού, του μολυσματικού, του βρώμικου. Πιο πολύ από ποτέ βλέπουμε με ποιον τρόπο και σε τί βαθμό η απόσταση ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο είναι σημαντική για τις μετανεωτερικές βιοπολιτικές επιταγές των υγειονομικών πρακτικών. Ο θάνατος λόγω Covid επανέρχεται στον δημόσιο λόγο κυρίως με τη μορφή αριθμών πτωμάτων, τα οποία προσμετρώνται καθημερινά σε λίστες. Η απομάκρυνση του πτώματος, η αποβολή του από το πεδίο του ορατού και η με κάθε κόστος διαφοροποιημένη μεταχείρισή του κρίνεται μόνο με βάση τον ύψιστο σκοπό της διατήρησης της ζωής και μόνο με βάση αυτό θα πρέπει να θεωρείται αποδεκτή. Πρόκειται για αυτό που ο Bauman (2008) ονομάζει νεωτερική στρατηγική της αποδόμησης της θνητότητας, την ορθολογικοποίηση, δηλαδή, του θανάτου, την

απόδοσή του σε συγκεκριμένες (ατομικές) αιτίες και την συνεχόμενη μέσω της επιστήμης και των εργαλείων της επιτήρησης του θανάτου. Ο θάνατος, γράφει ο Bauman (ό.π.) είναι αναπόφευκτος, ωστόσο κάθε συγκεκριμένη αιτία και περίπτωση θανάτου είναι ενδεχομενική και αποφευκτέα.

Σύμφωνα με την Braidotti (2013) το πτώμα δεν είναι απλά συνεχώς παρόν μέσα από τις καθημερινές παγκόσμιες ειδήσεις, αλλά και ένα αντικείμενο που κυριαρχεί και στην αναπαράσταση της ιατροδικαστικής στροφής. Το νεκρό σώμα Covid υπήρχε και υπάρχει πράγματι στις καθημερινές ειδήσεις, αλλά δεν είναι ακριβώς παρόν. Οι αναφορές για αυτό γίνονται κυρίως μέσα από την παράθεση των αριθμών των καθημερινών, ανώνυμων, μαζικών θανάτων λόγω της πανδημίας. Αν και ξεπερνά τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, έχει ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο οι αριθμοί και οι νεκρολογίες, αλλά κυρίως, η απουσία αυτών μεταβάλλονται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της πανδημίας μέσα από τον δημόσιο λόγο. Η αναφορά στους θανάτους λόγω Covid φαίνεται να είναι αποσυνδεδεμένη από την υλικότητα του νεκρού σώματος και να ανήκει σε έναν μακρινό ορίζοντα θανάτου που πλήττει μεν μαζικά την κοινωνία, απομακρύνεται δε από το πεδίο του ορατού.

Σε σχέση με τα αζήτητα πτώματα της Covid-19 αξίζει να επικαλεστούμε τον τρόπο με τον οποίο η Butler (2008) κάνει λόγο για την ιεραρχία της οδύνης και τον ρόλο της δημόσιας νεκρολογίας στην οικοδόμηση του έθνους. Τα αζήτητα πτώματα της πανδημίας είναι σώματα με ιδιαίτερη πολιτική σημασία, η οποία αποκτά διαφορετική αξία στην διάρκεια της Covid-19. Αυτό δεν μας αφορά μόνο σε σχέση με την ανωνυμία τους, την αδυναμία καταγραφής και της ταυτοποίησής τους, αλλά και σε σχέση με το πώς (δεν) έχουν πλέον διαφορετική θέση στον χώρο του νεκροταφείου.

«Αν είναι αζήτητο και Covid παραμένει εκεί και δεν ξέρω τώρα εάν δέχεται Covid. Αυτό σε συνεννόηση το κοιμητήριο με την δημοτική αρχή. Γιατί έχει κι εκεί ψυγεία. Αλλά περισσότερο τους κρατάνε στο νοσοκομείο, εκεί. Γιατί δεν μπορείς να κάνεις μεταφορά, πήγαινε από εδώ, πήγαινε από εκεί»

Ο υπεύθυνος του κοιμητηρίου του Βόλου επιβεβαίωσε ότι η διαδικασία των αζήτητων σωμάτων που έχουν πεθάνει λόγω του Covid είναι η ίδια σε σχέση με αυτήν που ακολουθείται και όταν το νεκρό σώμα δεν έχει βρεθεί θετικό στον ιό. Σε επόμενο κεφάλαιο θα δούμε τη σημασία του χώρου, όπου ενταφιάζονταν τα αζήτητα νεκρά σώματα και πώς άλλαξε αυτός λόγω της μαζικότητας των θανάτων.

Κεφάλαιο 3

Φύλο, φυλή, τάξη: διασταυρούμενες νεκρές μολυσματικές ταυτότητες.

Ο Agamben θέτει το ερώτημα (2010) γιατί το να αγαπάμε τους νεκρούς είναι δύσκολο; Ειδικά, μάλιστα, αν αυτή η αγάπη, αυτή η υποχρέωση για φροντίδα αφορά ένα σώμα μολυσματικό, φα(ντα)σματικό. Το επιδημικό πτώμα και η διαχείρισή του γίνεται τόπος επιστημονικής εξέτασης και μία παραγωγική δύναμη, που προκαλεί ερωτήματα σε σχέση με την παθογένεια, την μόλυνση, την ζωή και την απειλή αυτής. Αυτή η συνεχιζόμενη μάχη ενάντια στον ιό που επιφέρει τον θάνατο και η προσπάθεια ελέγχου πάνω σε αυτήν την ενδεχομενική, αλλά επιτηρούμενη αιτία, έχει ενδιαφέρον να συζητηθεί και σε σχέση με τους λόγους περί υγιεινής και το φυλετικοποιημένο, Άλλο πτώμα, της πανδημίας. Τα διεθνή πρωτόκολλα και οι οδηγίες είχαν ως άξονα μία υπονοούμενη καθολικότητα της μολυσματικής ιδιότητας των πτωμάτων, βάζοντας, ταυτόχρονα, την πολιτισμική ιδιαιτερότητα των θρησκευτικών τελετών ως σημαντική συνθήκη, την οποία πρέπει οι εμπλεκόμενοι/ες στην διαχείριση των πτωμάτων να

σεβαστούν. Αν θα μπορούσαμε να φανταστούμε έναν οργουελικό τρόπο να συμπυκνώσουμε τους λόγους γύρω από την διαφοροποιημένη μεταχείριση των πτώματων Covid θα λέγαμε πως όλα τα πτώματα της πανδημίας είναι επικίνδυνα, αλλά μερικά πτώματα είναι πιο επικίνδυνα από τα άλλα. Θα μας ενδιέφερε, ίσως, μία διαθεματική προσέγγιση πάνω στις πολιτισμικές διαστάσεις του νεκρού σώματος, εισάγοντας ως βασικούς παράγοντες στην νοηματοδότηση του τελευταίου τη φυλή, την τάξη και το φύλο, όπως αυτά αναδύθηκαν μέσα από τις συζητήσεις με τα γραφεία τελετών.

Είναι χρήσιμο, πριν επικεντρωθώ στην ανάλυσή μου σε σχέση με τα παραπάνω, να αναφέρω ότι ο άξονας του φύλου δεν αναδύεται άμεσα ως βασικός στον τρόπο με τον οποίο τα πτώματα της πανδημίας περιγράφονται. Σαν τα σώματα να απεκδύονταν την έμφυλη διάστασή τους μετά τον θάνατό τους ή σαν αυτή να έχανε την δύναμη και την διαταρακτική της ιδιότητα. Όταν το φύλο ερχόταν στο προσκήνιο της συζήτησης, αυτό αφορούσε κυρίως τις θρηνητικές διαδικασίες εκ μέρους των συγγενών, το οποίο θα είχε πολύ ενδιαφέρον να συζητηθεί, αλλά ξεφεύγει από τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Η αδυναμία θέασης του πτώματος φαίνεται πως αφαιρεί από όσους και όσες έρχονται σε επαφή μαζί του τη δυνατότητα αναγνώρισης του φύλου του. Αξίζει να στραφούμε στον τρόπο με τον οποίο η Butler αναλύει τις παραστασιακές επιτελέσεις του φύλου. Εδώ μας ενδιαφέρουν, ιδιαίτερα, οι έννοιες του δημόσιου χαρακτήρα αυτής της παραστασιακής επιτέλεσης, καθώς και αυτή της κοινωνικής χρονικότητας εντός της οποίας σωματοποιούνται δυνατότητες ιστορικά προσδιορισμένες (Butler, 2006). Αυτή η επιτέλεση, η ιστορικά, χωροχρονικά και πολιτικά προσδιορισμένη, απευθύνεται σε ένα «κοινό», σε θεατές και θεάτριες της έμφυλης σωματοποίησης του νεκρού σώματος και αποκτά μεγάλη σημασία, λόγω του γεγονότος ότι η επιτέλεση κρύβεται, χάνοντας την δυνατότητα να προσδιοριστεί με βάση το δίπολο αρσενικό –

θηλυκό. Πολύ παραστατικά το αποτυπώνει αυτό ο νεκροφορέας σε απάντηση του αν θυμάται κάποια κηδεία Covid:

«Όχι (ενν. δεν θυμάται) καμία. Γενικά δεν μου μένει σε μένα προσωπικά στη μνήμη. Δηλαδή, τελείωσε η κηδεία, τελείωσαν όλα. Δεν θυμάμαι, ούτε πρόσωπο, ούτε ονόματα, ούτε τίποτα. Τελείωσε, γιατί σκέψου βλέπω μία με δύο κάθε μέρα. Άρα, τώρα πια δεν δίνω καν σημασία κιόλας. Δηλαδή αν δεν ήταν να πάω να τον φτιάξω πρώτα να δω αν είναι άντρας ή γυναίκα...Μερικές φορές που δεν τους φτιάχνω και πηγαίνω μόνο στην εκκλησία δεν ξέρω καν τι είναι. Δεν μου κάνει περιέργεια να κοιτάζω, ξέρω εγώ, το καπάκι, να το ανοίξω, να δω τι είναι, πώς είναι και τέτοια.»

Πέρα από την συχνότητα και την μαζικότητα την οποία καλείται ο ίδιος να αντιμετωπίσει στο επάγγελμά του στην διάρκεια της πανδημίας, ένας από τους λόγους για τους οποίους αναφέρει πως καμία κηδεία Covid δεν του κάνει εντύπωση και δεν του μένει στη μνήμη, αφορά το ότι «δεν ξέρει καν τί είναι». Δεν μπορεί το νεκρό σώμα της πανδημίας, τυλιγμένο καθώς είναι, να τοποθετηθεί εντός του διπολικού συστήματος της έμφυλης ταξινόμησης. Τα χαρακτηριστικά του είναι κρυμμένα, αόρατα αφήνοντας υποψίες και προκαλώντας αμφισβητήσεις σε σχέση με την έμφυλη ταυτότητά του, αλλά και σε σχέση με το πώς η έμφυλη αυτή ταυτότητα επιβάλλει συγκεκριμένες πρακτικές φροντίδας στο νεκρό σώμα. Ένα μέρος της δουλειάς που κάνουν τα γραφεία τελετών και όσοι-ες εργάζονται σε αυτά είναι η φροντίδα του νεκρού σώματος, πριν αυτό ταφεί, κάτι που είδαμε πως, εάν πρόκειται για πτώμα Covid, απαγορεύεται. Αναφερόμενη στα νέα πρωτόκολλα μία ιδιοκτήτρια γραφείου τελετών επισημαίνει πως

«ο καθένας ό,τι σκέφτεται και σκαρφίζεται προκειμένου να διασφαλίσει την υγεία του και καμία σχέση προς τον άνθρωπο που φεύγει. Δεν μπορείς δηλαδή εκεί που

φρόντιζες έναν άνθρωπο και ρωτούσες αν ξυρίζεται ο άντρας, αν η γυναίκα φοράει σκουλαρίκια, αν είχε βαμμένα μαλλιά, αν... Πληροφορίες, δηλαδή, που αφορούσαν την προσωπική φροντίδα και υγιεινή του ατόμου, τώρα αφορούν μόνο την υγιεινή βάσει θέματος υγείας και αντιμετώπισης».

Η κυρία Μ., λοιπόν, συμπυκνώνει πολύ σύντομα την σχέση της βιοπολιτικής και της αξίας της διατήρησης της υγιεινής και της ζωής με την διαφοροποιημένη, πλέον, μεταχείριση των πτώματων, η οποία δεν θυμίζει όλες εκείνες τις πρακτικές φροντίδας που παρείχαν στις υπηρεσίες προς το νεκρό σώμα ανάλογα με το φύλο του. Πώς διακυβεύεται λοιπόν το έμφυλο afterlife και μαζί με αυτό η εθνική ταυτότητα, η συγγένεια, η διατήρηση του διπόλου άντρας – γυναίκα και μίας υποχρεωτικής και ζωτικής σημασίας συντήρησης της ετεροφυλοφιλίας; Στο σημείο αυτό θα ήθελα να στραφώ στη διάκριση που κάνει η Butler (2006) ανάμεσα στην έκφραση και την επιτέλεση του φύλου και στον ισχυρισμό ότι τα έμφυλα χαρακτηριστικά είναι αυτά που είναι επιτελεστικά και συγκροτούν την έμφυλη ταυτότητα. Σύμφωνα με την Butler (ό.π.) η έμφυλη πραγματικότητα συγκροτείται μέσα από έμφυλες παραστασιακές επιτελέσεις και η ύπαρξη ενός ουσιακού φύλου καθίσταται επισφαλής. Αυτές οι κανονιστικές πράξεις φροντίδας στο έμφυλο νεκρό σώμα, από τις οποίες ξεφεύγει το πτώμα της Covid – 19 καταδεικνύουν τις κανονιστικές, ρυθμιστικές πρακτικές και προσδοκίες σε σχέση με την μόνιμη, σταθερή αρρενωπότητα και θηλυκότητα που πρέπει να διατηρηθούν και μετά τον θάνατο. Σαν η περιρρέουσα χλωρίνη να απολυμαίνει και αυτές τις έμφυλες παραστασιακές επιτελέσεις, το νεκρό σώμα της Covid – 19 θα λέγαμε πως παραβαίνει τις κανονιστικές πρακτικές της έμφυλης ταυτότητάς του, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τον σταθερό χαρακτήρα του φύλου ως ουσιοκρατικής κατηγορίας. Το φύλο του πτώματος δεν επιτελείται δημόσια και, ίσως, θα λέγαμε πως δεν έχει ακριβώς τις κυρώσεις που θα περιμέναμε από μία τέτοια

αντιστασιακή πράξη. Για την ακρίβεια το νεκρό σώμα της πανδημίας προκαλεί αναταραχή, γιατί δεν γίνεται δέκτης καμίας προσδοκίας. Δεν το ξυρίζουν, ούτε του βάζουν σκουλαρίκια, γυναικείο ή αντρικό άρωμα, δεν το ντύνουν με κουστούμι ή φόρεμα. Το νεκρό σώμα μέσα από τη δημόσια διάστασή του είναι ο τόπος όπου το «doing» και το «being done to»²⁰ καθίστανται αμφίσημα. Επανερχόμενη στην έννοια του queer θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε, λοιπόν, και σε σχέση με το πώς αναταράσσει και θέτει υπό αμφισβήτηση τις κανονιστικές έμφυλες επιτελέσεις και αναδεικνύει την πολλαπλότητα και ενδεχομενικότητα του (έμφυλου) νεκρού σώματος και της υλικότητάς του, η αυτονομία και ο δημόσιος χαρακτήρας της οποίας έρχεται κεντρικά στην ανάλυσή μας.

Αν και γίνεται προσπάθεια σε όλη την έκταση της εργασίας αυτής η έννοια του queer σε σχέση με τη μεταθανάτια δύναμη του σώματος να αποσυνδεθεί από την αναταραχή της ετεροκανονικότητας και της κανονιστικής έμφυλης επιτέλεσης – ή μάλλον να μην είναι μόνο συνδεδεμένη με αυτά – σε αυτό το σημείο, ίσως, μας βοηθά να σκεφτούμε τον επαναπροσδιορισμό της έμφυλης ταυτότητας ως μίας συμπαγούς, αμετάβλητης κατηγορίας που ακολουθεί το σώμα πριν από τη γέννηση και μετά τον θάνατο. Το queer εδώ συναντιέται ταυτόχρονα σε σχέση με τον δημόσιο και τον (μη) ορατό χαρακτήρα του σώματος, τις θρησκευτικές τελετουργίες που, συνήθως, συναντούμε στις ταφές πτωμάτων που δεν θεωρούνται μολυσματικά και επικίνδυνα, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτά αλληλοδιαπλέκονται με την έννοια του έθνους και της συγγένειας (η συζήτηση για το έθνος και τον εθνικό πολίτη θα αναλυθεί καλύτερα σε επόμενο κεφάλαιο). Βλέπουμε, επομένως, ότι υπάρχει μία δυσκολία εκ μέρους των εργαζομένων στις υπηρεσίες ταφής να συσχετιστούν με ένα νεκρό σώμα,

²⁰ Προτιμώ εδώ να παραπέμψω στους ακριβείς όρους της Judith Butler (2006), ώστε να αποτυπωθεί καλύτερα γλωσσικά η σχέση μεταξύ των δύο.

για το οποίο δεν έχουν πληροφορίες σχετικά με το φύλο του, καθώς αυτό δεν μπορεί να συναχθεί, πέρα από τις πληροφορίες που υπάρχουν στα έγγραφα, που πρέπει να συνοδεύουν την ταφή. Το νεκρό σώμα της πανδημίας είναι φασματικό από την άποψη ότι προκαλεί τα όρια της ορατότητας και της αναγνώρισης, θέτει δυσκολίες στην κατηγοριοποίηση και για τον λόγο αυτό αμφισβητεί το πεδίο αυτού που μπορεί να σωθεί, καθώς σύμφωνα με την Cielemeńska (2015) δεν χρειάζεται να σωθεί, να κανονικοποιηθεί, να διατηρηθεί.

Πέραν όμως της έμφυλης επιτέλεσης, ο ρόλος της φυλής και της τάξης επανέρχονταν, όπως θα δούμε, πολύ περισσότερο σε σχέση με τους διαφορετικούς τρόπους διαχείρισης των σωμάτων. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων αναφορών έχει να κάνει με το νεκρό σώμα ενός Ρομά στην περιοχή του Βόλου και τις ταφικές συνήθειες της κοινότητάς τους, οι οποίες προκάλεσαν ανησυχίες σε ένα από τα γραφεία τελετών, όπως μου είπαν οι εργαζόμενοι. Συγκεκριμένα, όταν ρώτησα την υπεύθυνη ενός γραφείου τελετών σε σχέση με τις αντιδράσεις της οικογένειας στις νέες πρακτικές ταφής μου απάντησε πως

«δεν αντιδρούν. Το ξέρουν και κατανοούν, ότι δεν μπορεί να γίνει κάτι άλλο. Εκτός άμα πετύχεις γύφτο. Άμα πετύχεις γύφτο την πάτησες. Συμπεριφέρονται λες και δεν τρέχει τίποτα. Μπορεί να τους λες εσύ διάφορα και αυτοί “ρε αδερφέ να έρθει λίγο από το σπίτι εκεί, να περάσει λίγο από το σπίτι και...” – “Μα δεν κάνει, έχει κόσμος” – “Όχι, ρε φίλε...”. Και πας από εκεί πέρα, ας πούμε, και πέφτουν όλοι πάνω στην νεκροφόρα. Μόνο εκεί υπάρχει πρόβλημα».

Στην συγκεκριμένη αναφορά ενδιαφέρον είχε, μάλιστα, και μία προσπάθεια «μίμησης» της φωνής των ανθρώπων που αναφέρονται ως εκείνοι-ες που δημιούργησαν πρόβλημα, καθώς η εργαζόμενη που μου παραχώρησε τη συνέντευξη,

όταν αναφερόταν στην κοινότητα των Ρομά του Βόλου, βάρυνε την φωνή της και μιλούσε με μία ιδιαίτερη προφορά. Σε παρόμοια αναφορά προχώρησε και ένας ακόμη εργαζόμενος, ο οποίος είπε πως όλες οι κηδείες Covid είναι ίδιες

«εκτός από κάτι γύφτους που πήγαν και έγραψαν τον Παπαδάκη²¹ απ' την Λαμία. Είχε πεθάνει ένας γύφτος εδώ στα γύφτικα²² πάνω και τον είχε φέρει γραφείο από Λαμία και τον πέρασε απ' το σπίτι και μαζεύτηκαν καμιά πεντακοσαριά γύφτοι και γράψαν το γραφείο μετά και κάτσε κλείσε και χαζομάρες τέτοιες. Μόνο αν αυτό έχει ακουστεί, τίποτα άλλο. Ήταν τόσο γρήγορες οι κηδείες, που δεν προλαβαίνεις»

Η αναφορά αυτή έχει να κάνει με τον συνωστισμό που προκλήθηκε σε κηδεία ενός 45χρονου Ρομά στον Βόλο, ο οποίος πέθανε λόγω Covid, στα τέλη του 2020. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι επιβλήθηκε πρόστιμο τριών χιλιάδων ευρώ σε τρία άτομα για την μεταφορά του νεκρού από τα Τρίκαλα, προκειμένου να ταφεί στον Βόλο, καθώς παρέμειναν για μισή ώρα στην οικεία του νεκρού και σχηματίστηκε δικογραφία σε βάρος τους για παράβαση των μέτρων (Λαχουρή, 2020). Η μεταφορά του νεκρού σώματος έχει σημασία σε σχέση με μία μετακινούμενη, εκτός ελέγχου επικινδυνότητα, η οποία πρέπει να τιθασευτεί από τις αρχές προκειμένου να υπάρξει, σύμφωνα με τις οδηγίες, πρόληψη της διασποράς. Το νεκρό σώμα εδώ είναι πολύ περισσότερο επικίνδυνο όχι μόνο μέσα από την κινητικότητά του, αλλά κυρίως σε σχέση με μία κίνηση που είναι φυλετικοποιημένη.

Το νεκρό σώμα του Ρομά είναι εκτοπισμένο πολλαπλές φορές. Προσεγγίζοντας την φυλή ως επιτελεστική θα αναφερθούμε στην λευκότητα ως εκείνη που λειτουργεί ως συν-αισθηματικός μπούσουλας (Μουνιός, 2018) με βάση τον οποίο ορίζονται οι

²¹ Με επιφύλαξη, υποθέτω πως αναφέρεται σε κάποιο γραφείο τελετών στη Λαμία.

²² Αναφέρεται σε μία περιοχή έξω από τον Βόλο που ονομάζεται από κάποιους-ες «γύφτικα», καθώς εκεί κατοικούν πολλές οικογένειες Ρομά. Η περιοχή αυτή συνηθίζει να έχει την φήμη της απομονωμένης και επικίνδυνης για κάποιους-ες περιοχής, λόγω των κατοίκων της.

επιτρεπτοί και μη τρόποι έκφρασης του θρήνου προς το νεκρό σώμα της πανδημίας. Το πτώμα της Covid που δεν είναι λευκό γίνεται μέσα από αυτήν την μελαμψότητα ένα σώμα αποκείμενο, αποτελώντας μεγαλύτερο κίνδυνο για το κοινωνικό. Φαίνεται πως αυτή η μολυσματικότητα δεν αφορά μόνο την μετάδοση του ιού και τον κίνδυνο αύξησης των κρουσμάτων, αλλά μία δραπέτευση από το σώμα αυτής της μη λευκότητας, της οριακότητας. Εδώ, ο κίνδυνος έχει να κάνει με την μόλυνση από τον ιό και τη μόλυνση από το νεκρό σώμα του Ρομά, σε μία ταυτοχρονία επικίνδυνων υλικοτήτων.

Τέλος, θα αναφερθώ στη σημασία της τάξης ως επιδραστικής στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν κάποια νεκρά σώματα Covid. Παρόλο που τα πρωτόκολλα, τα οποία περιεγράφηκαν, αφορούσαν οποιοδήποτε νεκρό σώμα ήταν θετικό στον ιό, άρα αποτελούσε κίνδυνο σύμφωνα με τις διεθνείς οδηγίες, κάποιες τελετές δεν έγιναν σύμφωνα με τις προδιαγραφές αυτές. Βασικός παράγοντας, όπως μου ανέφεραν οι πληροφορητές/τριές μου, ήταν η ταξικότητα.

«Και σε δύο – τρεις περιπτώσεις που η οικογένεια επέμενε, για να ντυθεί ο άνθρωπος τους, πλήρωσαν κάτι παραπάνω στα παιδιά που τους φροντίζουν και τους ντύσαμε. Η μία άλλη οικογένεια που είχε όλη η οικογένεια κορωνοϊό, ήταν ας πούμε θετική στον κορωνοϊό, τον ντύσανε αυτοί. Τον πήρε στο σπίτι της και τον έντυσε. Τον πήγαμε εμείς, περίμεναν τα δικά μου τα παιδιά έξω, τελειώσανε, τον βάλανε στο αυτοκίνητο και πήγαμε και κάναμε την κηδεία στην εκκλησία από το νεκροταφείο, κλειστό το φέρετρο, σφραγιστό για τους υπολοίπους που θα ήταν εκεί. Και δεν πλησίαζε, βέβαια, κανένας, γιατί κι η οικογένεια είχε ενημερώσει ότι “εμείς είμαστε θετικοί στον ιό και ήταν όλοι στα τριάντα μέτρα μακριά, όχι στα δύο”» / Σε ένα χωριό της Καρδίτσας πέθανε ένας πενήντα έξι χρονών, ο οποίος ήταν πάρα πολύ καλός άνθρωπος και ασχολούνταν και με τα κοινά και είχε βοηθήσει όλο το χωριό. Είναι το μόνο χωριό εκεί

στην περιοχή που δεν είχε ποτέ διακοπή ρεύματος, γιατί πήγαινε ο μακαρίτης και το πλήρωνε. Κι όταν πέθανε έπρεπε να είναι εννιά άτομα στην κηδεία και είχαν έρθει όλα τα χωριά, κρατούσαν, βέβαια, απόσταση. Πέρασε το εκατό, αλλά τί να κάνει ένα εκατό, όταν είναι οχτακόσια άτομα; Εκεί τους γράψαν, πλήρωσαν πρόστιμο.»

Αυτές οι ασυνέχειες δηλαδή, που προκαλούν τα νεκρά σώματα της πανδημίας συνδέονται έντονα με τις έννοιες του φύλου, της φυλής, της τάξης. Η επιτελεστική διάσταση των τελευταίων επαναφέρει στην συζήτησή μας την έννοια του πτώματος σε διεργασία (“cadaver in process”), το οποίο είναι ένα σώμα που εμπλέκεται σε άνισες σχέσεις εξουσίας, συμβολίζει την ενσώματη ετερότητα, νομιμοποιεί πρακτικές ελέγχου και ρύθμισης επί του πληθυσμού. Ταυτόχρονα, όμως, είναι και ένα σώμα το οποίο κινητοποιεί αντιστάσεις.

Κεφάλαιο 4

«Πού το βρήκαμε αυτό το πτώμα Covid;» Εθνογραφική παρατήρηση στο κοιμητήριο του Βόλου και προβληματισμοί για τον εθνογραφικό χωροχρόνο

Τον Ιούλιο του 2021 είχα, ήδη, τελειώσει ένα μεγάλο μέρος των συνεντεύξεων με τους/τις ιδιοκτήτες/τριες των γραφείων τελετών και τους εργαζόμενους στις υπηρεσίες ταφής, γενικότερα, και άρχισα να στρέφομαι σε άλλες πηγές υλικού, μεταξύ των οποίων ήταν και η παρατήρηση στο νεκροταφείο του Βόλου. Παρευρέθηκα σε μία κηδεία Covid, κατά την οποία συνάντησα εργαζομένους που, ήδη, μου είχαν παραχωρήσει συνέντευξη και με βοήθησαν και στην συμμετοχή μου στην διάρκεια της ταφής. Η φράση, μάλιστα, που βρίσκεται στον τίτλο του κεφαλαίου προέρχεται από έναν εργαζόμενο που ανέλαβε και την διαχείριση του συγκεκριμένου νεκρού σώματος και εξέφρασε τον προβληματισμό του σε σχέση με την εμφάνιση μετά από καιρό ενός

θανάτου Covid (η καταγραφή των θανάτων Covid και οι προβληματισμοί σε σχέση με αυτή περιεγράφηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο).

Όταν έφτασα στο χώρο του κοιμητηρίου, η τελετή είχε μόλις τελειώσει και αυτό γιατί οι χρόνοι κατά τους οποίους παραμένει μία σορός Covid στον ναό είναι πλέον πολύ πιο συμπυκνωμένοι, ειδικά αν υπάρχουν μαζικοί θάνατοι σε κάποια χρονική περίοδο. Με πολύ περιγραφικό τρόπο ο κύριος Γ. λέει πως

«Ο παπά-Δημήτρης πάνω λέει “δέκα λεπτά θα μπαίνουν μέσα, τα Covid, μόνο δέκα λεπτά”. Δηλαδή, διαβάξει στις δώδεκα, δώδεκα παρά δέκα θα βάλεις (ενν. τον νεκρό/ή), δώδεκα διαβάξει, δώδεκα και τέταρτο τα έχει ήδη τελειώσει ο παπά – Δημήτρης, πολύ γρήγορα, γιατί είναι Covid. Κι από μακριά εν τω μεταξύ. Και μετά από είκοσι λεπτά έχει τελειώσει και την ταφή, έχουν τελειώσει όλα. Δεν κάθεται ο παπά – Δημήτρης, γίνονται όλα γρήγορα, μπαμ – μπαμ.»

Πράγματι, η τελετή διήρκησε μόνο δέκα λεπτά. Επρόκειτο για μία γυναίκα μεγάλης ηλικίας, στην κηδεία της οποίας παρευρέθηκαν μόνο δύο συγγενείς της, ο ιδιοκτήτης του γραφείου τελετών, οι νεκροφορείς, ο ιερέας, ένας εργαζόμενος του κοιμητηρίου κι εγώ. Όταν έπρεπε να παρουσιαστώ κι εγώ ως συμμετέχουσα στην ταφή, ο ιδιοκτήτης του γραφείου που ανέλαβε την φροντίδα της νεκρής με σύστησε στους συγγενείς λέγοντας πως κάνω μια έρευνα. Οι τελευταίοι, αφού τακτοποίησαν τα οικονομικά ζητήματα, δεν ακολούθησαν, μετά από προτροπή, μάλιστα, του ιδιοκτήτη του γραφείου, στον χώρο όπου θα γινόταν η ταφή. Ο χώρος αυτός αφορά τα νέα ταφικά τετράγωνα που έχουν δημιουργηθεί για τα νεκρά σώματα Covid και είναι σε μεγαλύτερο ύψωμα, το οποίο δεν είναι εύκολα προσβάσιμο. Ο ιδιοκτήτης του γραφείου επιστράτευσε και τον δικό του φόβο λέγοντας πως ούτε αυτός θα πήγαινε στην ταφή, απλώς θα ανέβει με το αμάξι του για να με αφήσει, κάτι που φάνηκε να τους πείθει. Οι

συγγενείς, λοιπόν, δεν ακολούθησαν, του παρέδωσαν τα λουλούδια να τα αφήσει εκείνος στο σημείο της ταφής και έφυγαν. Η συνάντηση αυτή συνοδεύτηκε από καθαρισμό των χεριών που έχει να κάνει μάλλον σε μεγάλο βαθμό με την εγγύτητα που είχαμε στα νεκρά σώματα της Covid.

Όλα τα προβλεπόμενα μέτρα τηρούνταν. Το φέρετρο καλυπτόταν από μεμβράνη και οι νεκροφορείς είχαν τον απαραίτητο προστατευτικό εξοπλισμό, δηλαδή την ειδική στολή, γάντια και την μάσκα, όπως αυτά περιεγράφηκαν σε προηγούμενες ενότητες. Ο εργαζόμενος του κοιμητηρίου που ασχολήθηκε κυρίως με το σκάψιμο, καθώς και υπόλοιποι φορούσαμε μόνο μάσκες. Ο ιερέας έψαλλε τα κείμενα της νεκρώσιμης ακολουθίας, όπως αυτά ορίζονται σύμφωνα με την ορθόδοξη χριστιανική τελετουργία, από μία σχετική απόσταση και προσήλθε στο σημείο της ταφής με τα πόδια, χωρίς δηλαδή να μπει μέσα στη νεκροφόρα, όπως συμβαίνει συνήθως. Επισημαίνεται και πάλι πως το σημείο, όπου έγινε η ταφή της νεκρής, είναι αρκετά ψηλά σε σχέση με τους υπόλοιπους ταφικούς χώρους. Ο κύριος Γ. που συμμετείχε στην κηδεία αυτή ως νεκροφορέας το περιγράφει καυστικά

«Εν τω μεταξύ ο παπάς, άκου να δεις τώρα, πες ότι είναι ένα γραφείο κι έχει διπλή κηδεία, στον Λάζαρο²³ πάνω. Στην κανονική κηδεία θα την κάνει κανονικά, ο παπάς θα μπει στην νεκροφόρα – συνήθως μπαίνουν στη νεκροφόρα οι παπάδες, όταν είναι και εκεί πέρα πάνω και πάμε όλοι μαζί – αυτό το κάνει κανονικά. Μπαίνει στη νεκροφόρα στο κανονικό. Στο Covid μετά, φοβάται και δεν μπαίνει στη νεκροφόρα και πάει με τα πόδια ή πάει με το δικό του το αμάξι. Η ασ πούμε λαδόκρασο και χόμα δεν έριχναν οι παπάδες, διάβαζαν από μακριά. Τα ρίχναμε εμείς στην αρχή» (βλ. εικόνα 3)

²³ Εννοεί το κοιμητήριο του Βόλου

Το φέρετρο της νεκρής το οποίο ήταν τυλιγμένο σε μεμβράνη και (πιθανώς) απολυμασμένο με χλωρίνη, δεν το πλησιάσαμε όσοι και όσες ήμασταν εκεί. Όσα τελετουργικά ακολουθήθηκαν ήταν από απόσταση. Ο χώρος του κοιμητηρίου και ειδικά των ταφικών τετραγώνων της Covid απέπνεε ένα συν-αίσθημα φόβου και μία ανάγκη για αποστασιοποίηση, καθώς και μία αίσθηση του πρόσφατου, του μαζικά τραυματικού. Παντού υπήρχαν καινούρια ταφικά μνημεία, τα οποία φανέρωναν ότι είχαν μόλις δημιουργηθεί. Το καλοκαίρι του 2021 οπότε και εγώ έκανα την έρευνά μου είχε δημιουργηθεί μόνο ένα νέο ταφικό τετράγωνο, αρχικά για τις σορούς της πανδημίας. Αργότερα, οι χώροι αυτοί επεκτάθηκαν. Τον Δεκέμβριο του 2021 οπότε και ξαναπήγα στο κοιμητήριο, είχαν δημιουργηθεί και νέα ταφικά τετράγωνα και πάλι στο ίδιο ύψωμα, προκειμένου να ανταποκριθούν στις ανάγκες των μαζικών ταφών των πτωμάτων της πανδημίας.

Η παρουσία μου στον χώρο του κοιμητηρίου σε διαφορετικές χρονικές περιόδους συντέλεσε στο να συμπληρώσω το εθνογραφικό υλικό που συλλέχθηκε μέσω των συνεντεύξεων, αλλά και των άτυπων σχολίων που υπήρχαν στον δημόσιο και καθημερινό λόγο σε όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου. Ωστόσο, μου γέννησε προβληματισμούς σε σχέση με το χρέος της εθνογραφίας και τα όρια της επιστήμης, συγκεκριμένα της Ανθρωπολογίας. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως σε σχέση με την συζήτηση των ορίων, αυτά είναι και τα πιο επικίνδυνα, καθώς είναι αυτά που μπορούν να διαπεραστούν, να μεταβληθούν. Μεταφέροντας το ερώτημα του Agamben, λοιπόν, σε σχέση με το τί οφείλουμε στους νεκρούς (Agamben, όπως παρατίθεται στο Cielemecka, 2015) αναρωτιέμαι τί οφείλει μία εθνογράφος στους/στις νεκρούς/ές της πανδημίας. Τί σημαίνει να κάνουμε μία εθνογραφία της οδύνης, της απώλειας, του θανάτου; Ποια είναι η σημασία του τεκμηρίου και της μαρτυρίας στην εθνογραφική έρευνα; Πώς πρέπει να συζητήσουμε σε σχέση με το πεδίο, για τη σημασία του χώρου

και του χρόνου της εθνογραφίας στην διάρκεια της πανδημίας; Πώς οι δικές μας εμπειρίες έρχονται να επηρεάσουν την έρευνα και πάλι εμάς τις ίδιες σε μία ανεξάντλητη συνάντηση μεταξύ μας;

Αυτό που ήθελα να αποτυπώσω ήταν πολιτική σημασία της θέσης του/της εθνογράφου, των συν-αισθηματικών οικονομιών και της τροπικότητας των αισθήσεων. Στην περίπτωση της δικής μου έρευνας το βλέμμα μου κατά βάση στρέφεται προς τάφους και πτώματα, τα οποία δεν σημαίνει ότι παραμένουν στατικά και μη δυναμικά. Οι παραγωγικές δυνάμεις των πτωμάτων και η θέαση αυτών, συγκεκριμένα η μη θέαση τους, η μη ορατότητα τους, με προβληματίσε ως προς την δική μου συμμετοχή και τις σχεσιακότητες (νεκρές και ζωντανές) που δημιουργήθηκαν. Για παράδειγμα, αναρωτήθηκα και προβληματίστηκα σε σχέση με το πώς θα μπορούσα να περιγράψω την συνθήκη, κατά την οποία η μόνη παρευρισκόμενη στην κηδείας – πέραν των εργαζομένων – ήμουν εγώ. Πώς θα μπορούσα, δηλαδή, να συμπεριλάβω την δική μου παρουσία και τις δικές μου εντυπώσεις σε σχέση με αυτά που είδα;

Σημαντικό εδώ για εμένα ήταν, αρχικά, να αποτυπώσω γραπτά τις αισθητηριακές και συν-αισθηματικές συναντήσεις εκείνης της ημέρας, καθώς αυτό θα πλαισιώνει την περιγραφή του χώρου του νεκροταφείου, ειδικά στην περίοδο της πανδημίας, ως ενός μέρους που μένει πάντα κάπου εκτός του αστικού ιστού. Οι διαφορετικές και αλληλοδιασταυρούμενες διακυμάνσεις του φόβου και της περιέργειας κινούνταν μέσα από αλλά και κινούσαν τα σώματα των παρευρισκομένων είτε για να αποφύγουν όσο το δυνατόν γίνεται το πτώμα, είτε για να το φωτογραφίσουν ως τεκμήριο για κάποια εργασία ή για να δράσουν μέσα από μία συνηθισμένες, σχεδόν αυτοματοποιημένες πρακτικές, στα πλαίσια του επαγγέλματός τους.

Η καταγραφή στην δική μου έρευνα προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από τις συνεντεύξεις που έγιναν, χωρίς να μπορώ να αποκλείσω, βέβαια, και την καταγραφή των ηχοτοπίων του νεκροταφείου και των υπόλοιπων χώρων, τις χρονικότητες και την πολιτική τους σημασία, την ατμόσφαιρα και τους λογοθετικούς μηχανισμούς που μορφοποιούν τα παραπάνω. Προσπάθησα να προσεγγίσω το εθνογραφικό πεδίο ως ένα μέρος παραγωγής και ανάδυσης συν-αισθημάτων και κυκλοφορίας αυτών, επηρεασμένη από την Σάρα Άμεντ (2018) και τον τρόπο που αναλύει τις συν-αισθηματικές οικονομίες, αλλά και ως ένα αρμολόγημα (assemblage) ανθρώπινων και μη υλικότητων, υποκειμενικοτήτων και αποκειμενοποιημένων πραγμάτων.

Το τοπίο του νεκροταφείου, λοιπόν, ο χρόνος της τελετής και οι πολλαπλοί παράλληλοι χρόνοι σε σχέση με την νοηματοδότηση αυτής, οι πληθυντικότητα των συναντήσεων και το άπειρο των αναδυόμενων εμπειριών μέσα από ολόκληρο το εθνογραφικό παρόν είναι αυτά που συνθέτουν το πλαίσιο των προβληματισμών, τους οποίους προσπαθώ να σχολιάσω στο κεφάλαιο αυτό. Επιχειρώντας μία αναστοχαστική στροφή προς την εμπειρία αυτή, θα έλεγα πως αυτό που ακόμα και τώρα σκέφτομαι ως σημαντικό εντύπωμα έχει να κάνει με το γεγονός ότι η μόνη που ακολούθησε, τελικά, την διαδρομή προς τα νέα ταφικά τετράγωνα, τους νέους χώρους για την ταφή των πτωμάτων Covid, εκτός από τους εργαζόμενους, όπως αναφέρθηκε, ήμουν εγώ. Επίσης, σκεπτόμενη πάνω στο πώς συναντήθηκαν εκείνη την ημέρα, αλλά και τις υπόλοιπες φορές που επισκέφτηκα τον χώρο του κοιμητηρίου και συνάντησα ανθρώπους να θρηνούν για τους θανάτους Covid, οι συν-αισθηματικές εντάσεις και οι αισθητηριακές μας εμπειρίες αναρωτιέμαι και προβληματίζομαι και σε σχέση με την δική μου απόσταση από το νεκρό σώμα. Ο φόβος δεν υπήρχε ως εμπειρία λόγω της μεταδοτικότητας του ιού μέσω της σορού. Η προσπάθεια για θεωρητικοποίηση του

θανάτου και του νεκρού σώματος είναι άραγε αυτή που με έκαναν να πλησιάσω χωρίς φόβο τη μολυσματική, επικίνδυνη και θανατηφόρα σορό;

Γράφει η Ναβάρο (2018) σε σχέση με την ακαδημαϊκή πρακτική και τα επιστημονικά παραδείγματα πως «η παραγωγή της γνώσης υπόκειται στην ερείπωση, στη συσσώρευση των ερειπίων που αφήνουμε πίσω μας». Αυτή η ιδέα του ερειπίου, του θραύσματος ως κάτι υπολειμματικού, που επενδύεται με αποκείμενες ιδιότητες, είναι αυτή που νιώθω πιο γοητευτική, κινητοποιητική αλλά και απορρητική σε σχέση με την Ανθρωπολογία. Ο τρόπος με τον οποίο τα σώματα συναντιούνται στο εθνογραφικό πεδίο και μαζί με αυτά συναντιούνται και συγκρούονται οι ρυθμοί, οι αισθήσεις, τα συμβάντα, οι ιστορίες και οι καταγραφές με οδηγούν σε αυτή την ιδέα της συσσώρευσης και της μη ενιαίας διάστασης της γνώσης. Κλείνοντας αυτή την σειρά προβληματισμών, τους οποίους καλώ τους/τις/τ@ αναγνώστ@ να σκεφτούν ως μία σειρά ανοιχτών ερωτημάτων, θα ήθελα να δούμε τους χώρους και τους χρόνους ως σημεία παραγωγής, ανάδυσης συναισθημάτων ως πολλαπλά, αέναα, ριζωματικά, που δεν μπορούν ακριβώς να εντοπιστούν και να ελεγχθούν, αν θέλουμε να παραπέμψουμε και στην ντελεξιανή σκέψη. Από την μία ο παπάς του νεκροταφείου που πλησιάζει τον χώρο της ταφής από τα 3 μέτρα κι από την άλλη η οικογένεια που πενθεί, οι ανθοστήλες και ο σάκος από PVC αναδεικνύουν αυτές τις πολλαπλές ταυτοχρονίες και τις συναισθηματικές εντάσεις του εθνογραφικού πεδίου, καθώς και το απεριόριστο πεδίο ανάγνωσης όλων αυτών των μαρτυριών. Η αναζήτηση μίας ενοποιημένης, ουδέτερης, στατικής γνώσης με κρυπτο-οικουμενικά σενάρια και εξηγήσεις είναι ζητήματα τα οποία η ακαδημαϊκή πρακτική κι η Ανθρωπολογία, ειδικότερα, θα έπρεπε να δει κριτικά. Τα συν-αισθήματα, οι αισθητηριακές εμπειρίες, οι πολιτικές θέσεις, η πρακτική της φαντασίας, ο χρόνος και ο χώρος έρχονται να προβληματοποιήσουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και μελετάμε το εθνογραφικό πεδίο και υλικό.

Οι ρυθμικότητες, οι σχεσιακότητες, οι συν-αισθηματικές προσκολλήσεις των ανθρώπινων και μη υλικότητων, οι χρονικότητες και οι χωρικότητες της έρευνας εισβάλλουν με τρόπο απρόβλεπτο και πληθυντικό στην εθνογραφία και δεν μπορούν παρά είναι μέρη της ανάλυσής. Πώς, λοιπόν, θα σκεφτούμε ξανά το εθνογραφικό υλικό μας; Τί σημασία αποκτά τελικά το «ενθάδε κείται» και το «δεύτε τελευταίον ασπασμόν» μέσα από μία ανθρωπολογική ανάλυση;

Κεφάλαιο 5

Εντοπίζοντας το νεκρό σώμα της Covid-19: Από το ψυγείο του νεκροτομείου στα ειδικά νεκροταφεία Covid. Γειτονιές μολυσματικών νεκρών κι η παραγωγή της μεταθανάτιας τοπικότητας

Πού θάβονται τα πτώματα Covid και γιατί επιλέγονται ή και δημιουργούνται νέοι, ειδικοί χώροι για τις ταφές αυτές; Πώς παράγεται μία νέα τοπικότητα και ποια η σημασία των χωρικών συνόρων;

Οι μαζικοί θάνατοι λόγω της πανδημίας οδήγησαν πολλές χώρες στην επιλογή ειδικών περιοχών για ταφή των πτωμάτων Covid μέσα από τη δημιουργία νέων νεκροταφείων ή ειδικών χώρων εντός των υπαρχόντων. Η πρακτική αυτή, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, δεν εφαρμόστηκε μόνο λόγω του πολύ μεγάλου αριθμού των νεκρών της πανδημίας, ο οποίος δεν μπορούσε να ταφεί στους ήδη υπάρχοντες χώρους και νεκροταφεία. Ένας άλλος σημαντικός – αν όχι σημαντικότερος από τον περιορισμένο χώρο των νεκροταφείων πριν την πανδημία – είναι η μολυσματικότητα του πτώματος και η συσχέτισή της με τον χώρο, το έδαφος, την πόλη. Βέβαια, σε σχέση με αυτό ο υπεύθυνος του κοιμητηρίου του Βόλου ανέφερε πως μόνο ο περιορισμός του χώρου και όχι η μολυσματικότητα του πτώματος οδήγησε στην δημιουργία ειδικών

ταφικών χώρων. Μάλιστα, επεσήμανε πως οι θάνατοι έχουν αυξηθεί κατά 50% και με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο ενέταξε στη συζήτησή μας τον Aigiès και τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το νεκροταφείο σε σχέση με το αστικό τοπίο. Σε συνδυασμό με τον περιορισμένο χώρο, η ανάγκη για εντοπισμό των νεκρών σωμάτων σε συγκεκριμένα σημεία μετά από δέκα χρόνια οδήγησε στη δημιουργία νέων ταφικών χώρων ειδικά για τα πτώματα της Covid.

Μας ενδιαφέρει, εδώ, να εξετάσουμε τη σημασία αυτών των νέων περιοχών, των συνόρων/ορίων και τους λογοθετικούς μηχανισμούς, μέσω των οποίων αυτά τα σύνορα και τα όρια επιτελούνται. Στην προκειμένη περίπτωση, τα νεκροταφεία και οι νέοι ειδικοί χώροι ταφής έχουν σημασία τόσο σε σχέση με τους ήδη υπάρχοντες χώρους ταφής των νεκρών, που δεν κατέληξαν λόγω του ιού, αλλά και σε σχέση με τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα που αποκτούν, αναφορικά με τον αστικό ιστό και την απομάκρυνση από αυτόν. Θα γίνει μια προσπάθεια, λοιπόν, να προσεγγιστεί το ζήτημα του χώρου και της τοπικότητας, καθώς και της τοπικοποίησης των υποκειμένων, νεκρών και ζωντανών. Μπορούμε να μιλήσουμε για κοινότητες νεκρών, οι οποίες προσδιορίζονται εδαφικά και ποια είναι η σχέση τους με το έθνος – κράτος; Λειτουργούν αυτές οι νέες «γειτονιές» των νεκρών σωμάτων, αλλά και τα ίδια τα νεκρά σώματα προδοτικά σε σχέση με το πώς εθνικοποιείται ο Έλληνας πολίτης και το νεκρό σώμα;

Η ιστορία της μαζικής ταφής επιδημικών πτωμάτων σε ξεχωριστές περιοχές από τα υπόλοιπα πτώματα δεν είναι πρόσφατη και έχει πολύ σημαντικές πολιτικές διαστάσεις. Ήδη, από το πρώτο ξέσπασμα της πανούκλας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στο Χονγκ Κονγκ προβλέφθηκαν ειδικοί χώροι για την ταφή των πτωμάτων της επιδημίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι τα πτώματα των Ευρωπαίων αποικιοκρατών θάβονταν στο «Αποικιακό Νεκροταφείο (Colonial Cemetery)», ενώ τα νεκρά σώματα των

Κινέζων σε διαφορετικά νεκροταφεία (Cohn, 2018). Υπήρξε, δηλαδή, μέριμνα για τον χωρικό περιορισμό των πτωμάτων και ειδική αναφορά για το έδαφος, την ποιότητα και την καταλληλότητά του, καθώς και για τις εκταφές των πτωμάτων αυτών. Σε αναφορά των Ευρωπαίων υπευθύνων για την ενημέρωση της επιδημίας της πανούκλας στο Χονγκ Κονγκ το 1894 διαβάζουμε πώς «η κατάσταση (ενν. σε σχέση με τις ταφές) είναι καλή και πως το επαρκές βάθος στο έδαφος επιτρέπει να διεξαχθεί κάποια επιστημονική ταφή²⁴» (Ayres & Lawson, 1894). Επισημαίνεται στο ίδιο έγγραφο πως όλα τα πτώματα έχουν θαφτεί δύο μέτρα κάτω από τη γη, ενώ τα νεκροταφεία, όπου θάβονται οι νεκροί-ες της πανούκλας, πρέπει να παραμείνουν μόνο για αυτόν τον σκοπό (Ayres & Lawson, ό.π.). Όσον αφορά την εκταφή οι Ευρωπαίοι ειδικοί αναφέρουν πως το πιο ασφαλές θα ήταν αυτές να μην γίνονται καθόλου, αλλά αν γίνονται να έχουν περάσει 7 χρόνια και να λαμβάνουν υπόψιν πως 1) αυτοί οι νεκροί έχουν πεθάνει από πανούκλα, 2) έχουν θαφτεί πολύ κοντά ο ένας με τον άλλον και 3) το χώμα είναι πολύ χαλικώδες (Ayres & Lawson, ό.π.). Οι προβλεπόμενες αυτές διατάξεις στα πλαίσια της αποικιοκρατίας και τον τρόπο που αυτή επέβαλλε τις ρυθμιστικές πρακτικές για την διατήρηση της υγιεινής, τον διαχωρισμό των σωμάτων σε μιανή και καθαρά, αλλά και ο φόβος που υπήρχε για την διατάραξη της υπάρχουσας τάξης σε σχέση με τις πρακτικές ταφής εκ μέρους των κινέζων κατοίκων καθόλου άγνωστα δεν είναι και στην πανδημία της covid-19.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το νησί του Hart Island στις ΗΠΑ, το οποίο λειτούργησε – εκτός από σωφρονιστικός χώρος και χώρος καραντίνας σε περιόδους επιδημιών – ως χώρος ταφής αζήτητων πτωμάτων, ενώ στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 θάβονταν εκεί μαζικά τα πτώματα του HIV/AIDS, λόγω του φόβου μετάδοσης του ιού από αυτά. Και στη διάρκεια της πανδημίας της Covid-19 είδαμε πως

²⁴ Εδώ μεταφράζω το «scientific burial» του αρχικού κειμένου

πολλά νεκρά σώματα μεταφέρονταν στο νησί αυτό, έξω, από τη Νέα Υόρκη, κάτι που προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Άλλες χώρες που άνοιξαν μαζικούς τάφους για τα πτώματα της Covid ήταν η Βραζιλία και το Ιράν.

Το νεκροταφείο και, συγκεκριμένα, οι ειδικοί χώροι ταφής για τα πτώματα Covid είτε δημιουργήθηκαν εκ νέου στην πανδημία είτε οριοθετήθηκαν στα ήδη υπάρχοντα νεκροταφεία, θα γίνει προσπάθεια να προσεγγιστούν εδώ ως ετεροτοπίες, όπως αυτές αναλύθηκαν από τον Foucault (2012). Βασιζόμενη στην πρώτη αρχή των ετεροτοπιών θα πρότεινα να σκεφτούμε τους ειδικούς χώρους ταφής (ακόμα και καύσης) των νεκρών σωμάτων της Covid-19 ως ετεροτοπίες της απόκλισης, αυτές, δηλαδή, όπου τοποθετούνται άτομα με αποκλίνουσα συμπεριφορά αναφορικά με τον μέσο όρο ή τον κανόνα (Foucault, 2012). Εδώ, η έννοια της απόκλισης έχει να κάνει, βέβαια, με την απόκλιση από τον θεωρούμενο ως «κανονικό» θάνατο, αυτόν δηλαδή, που δεν οφείλεται στη Covid-19, είναι απαλλαγμένος από το μολυσματικό στοιχείο του ιού και την επικινδυνότητά του για την υγιεινή του κοινωνικού συνόλου. Αυτή η διπλή ετεροτοπία του νεκροταφείου ως εκείνου που παίρνει διαφορετικές μορφές μέσα στον χώρο και τον χρόνο του αστεακού τοπίου αλλά και ως εκείνου, όπου εντοπίζεται αυτή η αποκλίνουσα νεκρή ενσώματη υποκειμενικότητα μας ενδιαφέρει εδώ σε σχέση με τον τρόπο που το νεκρό σώμα επενεργεί στον χώρο αναδιαμορφώνοντάς τον.

Τα νεκροταφεία θεωρούνται ως επικίνδυνα και μολυσματικά για τη δημόσια υγεία και ασφάλεια, κυρίως για τους πληθυσμούς (τους ζωντανούς) που κατοικούν γύρω από αυτά. Για παράδειγμα, πολλές μελέτες γίνονται σε σχέση με τη μολυσματικότητά τους ως χώρων, λόγω των υγρών και των επιβλαβών για την υγεία μετάλλων που αφήνουν τα πτώματα, κάτω από τη γη, όταν αυτά αποσυντίθενται. Η συζήτηση αυτή έγινε εντονότερη και κινητοποίησε την επιβολή μίας σειράς από μέτρα στην διάρκεια της πανδημίας. Σύμφωνα με τους Neckel et al. (2021), η αύξηση των

θανάτων λόγω της πανδημίας επέφερε και την αύξηση στα μολυσματικά μέταλλα, που απελευθερώνονται από τα πτώματα και συντελούν στην μόλυνση του εδάφους και των υπόγειων υδάτων των περιοχών. Το ζήτημα αυτό φαίνεται να αφορά την έννοια του εδάφους με πολλαπλούς τρόπους και με πολλαπλές σημασίες. Πρόκειται για ένα ζήτημα αστεακό που πρέπει να συζητηθεί σε σχέση με τις έννοιες του τοπικού και του παγκόσμιου, της αστικοποίησης και της προόδου, της κυριαρχίας και της αποικίας, της βιωσιμότητας και της οικολογίας, καθώς και σε σχέση με τον εν-τοπισμό του νεκρού υποκειμένου και την αρχιτεκτονική του νεκροταφείου. Οι μελετητές προτείνουν ως πιο ασφαλείς μεθόδους διαχείρισης του νεκρού σώματος την αποτέφρωση ή την κατασκευή κατακόρυφων νεκροταφείων, έναντι των οριζόντιων, τα οποία είναι τα πιο συνηθισμένα, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν προς όφελος της υγείας του πληθυσμού, του περιβάλλοντος και θα συνέβαλλε σε μία πιο βιώσιμη ανάπτυξη (Neckel et al., ό.π.).²⁵

26

Ένας ενδιαφέρων συσχετισμός που θα μπορούσαμε να κάνουμε αφορά και την κατοχή γης μέσα από τους οικογενειακούς τάφους. Ο κανονισμός λειτουργίας των δημοτικών νεκροταφείων προβλέπει την σύσταση χώρων για τη δημιουργία οικογενειακών τάφων, στους οποίους οι ταφές γίνονται με βάση το κριτήριο της συγγένειας. Αυτή η κοινότητα νεκρών σωμάτων στον χώρο του νεκροταφείου θα ήταν χρήσιμο, βέβαια, να συζητηθεί σε σχέση με την ταξικότητα, τη συγγένεια και τις προβληματοποιήσεις του όρου, την αναγνωρισιμότητα ενός πτώματος ως άξιου θρήνου και σεβασμού, καθώς και με τα κριτήρια με βάση τα οποία οι δεσμοί των νεκρών διατηρούνται μετά θάνατον με βάση τα παραπάνω. Για τον Laqueur (2015) ένα μέρος

²⁵ Πολλές γεωχημικές αναλύσεις γίνονται σε σχέση με την αποσύνθεση του πτώματος ως μίας επικίνδυνης διαδικασίας για τη δημόσια υγεία. Πολλές από αυτές επικεντρώνονται στην μόλυνση του νερού μέσω του εδάφους.

²⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη που έγινε σε σχέση με τη γεωχημική ανάλυση των μαζικών ταφών στη Ρουάντα (Amuno & Amuno, 2014).

της πολιτισμικής δημιουργίας έχει να κάνει και με τη συγκρότηση εκ μέρους των νεκρών μεταθανάτιων φαντασιακών κοινοτήτων. Αυτές οι κοινότητες συγκροτούνται, λοιπόν, μέσω της αγοράς της συντροφικότητας μετά θάνατον (Laqueur, ό,π.), που έχει ως βασικό στοιχείο αυτό του χώρου. Εδώ, ίσως, να έχουμε να κάνουμε και με μία queer συγγένεια, έναν επαναπροσδιορισμό της έννοιας που επέρχεται όχι μέσω της αγοράς οικογενειακών τάφων και της παραδοσιακής ετεροκανονικής νοηματοδότησης του όρου. Τα πτώματα της πανδημίας συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένες ταφικές περιοχές όχι λόγω του δεσμού αίματος, αλλά σε μία παραλλαγή αυτού, λόγω των δεσμών του μολυσματικού αίματος, των μολυσματικών και επικίνδυνων υγρών.

Οι διαφοροποιημένες τελετές και ο χώρος του νεκροταφείου αντικατοπτρίζουν και τις σχέσεις με τη γη, τη θρησκεία, το εθνικό σώμα και τον θάνατο. Θα εξετάσουμε, λοιπόν, τον ρόλο που παίζει ο τόπος του νεκροταφείου μέσα από τη σύνδεσή του με την εδαφική επικράτεια, την τοπική και την εθνική ταυτότητα. Ποιο είναι τελικά το σώμα που θάβεται κάτω από το εθνικό χρώμα και πώς το επανανοηματοδοτεί; Πώς το χρώμα ως υλικότητα γίνεται ένα πολιτισμικό προϊόν με μεγάλη σημασία για τις εθνικές ταυτότητες των νεκρών αλλά και των ζωντανών; Πώς το νεκρό σώμα καθώς υπεισέρχεται στο έδαφος του έθνους – κράτους το αναδιαμορφώνει και συνδέεται με το πολιτικό μέσω του χώρου και του χρόνου;

Η γη, το έδαφος εκτός από εκείνο τον τόπο όπου θάβονται οι νεκροί-ές είναι ταυτόχρονα και εκείνος ο τόπος όπου ο ιός ζει, συνεχίζει να αναπαράγεται και να διασπείρεται. Το ζήτημα για τις υγειονομικές πολιτικές και τα εφαρμοζόμενα μέτρα δεν είναι μόνο αν το έδαφος του νεκροταφείου είναι μολυσμένο αλλά αν είναι μολυσματικό. Αν, δηλαδή, έχει τη δυνατότητα να επεκτείνει αυτή τη συσσωρευμένη μολυσματικότητα και την παθογένειά του στο υπόλοιπο αστικό τοπίο. Στην διάρκεια της πανδημίας αυτές οι ανησυχίες πυροδότησαν συζητήσεις σε διάφορα επιστημονικά

πεδία που ασχολήθηκαν με το έδαφος, την γη, το χώμα ως ένα αυτόνομο επιστημονικό πεδίο γνώσης και μελέτης. Η ταφή του μολυσματικού πτώματος της πανδημίας στην ελληνική γη δεν μπορεί παρά να είναι σύμφωνη με τους κανονισμούς για την πρέπουσα και κατάλληλη, πλέον όχι με όρους θρησκευτικούς μόνο αλλά και υγειονομικούς, διαδικασία ώστε το έδαφος να παραμείνει αμόλυντο. Αυτή η διατήρηση της καθαρότητας του εδάφους δεν είναι, βέβαια, πρωτοφανής, ειδικά, σε περιόδους επιδημιών, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και μπορεί να συζητηθεί κριτικά σε σχέση με την εθνική ταυτότητα και με το ποιοι είναι, τελικά, οι «δικοί μας» νεκροί-ές. Πώς πρέπει να ταφούν για να διατηρηθεί η εθνική συνέχεια, αλλά ταυτόχρονα να τοποθετηθούν ως προς τον χώρο σε συγκεκριμένα πλαίσια, ώστε να μην μολύνουν τους υπόλοιπους νεκρούς-ές αλλά και τους ζωντανούς-ες;

Αξίζει να αναφέρουμε πως στις οδηγίες σε σχέση με τη διαχείριση των νεκρών μετά από καταστροφές επισημαίνεται πως *«Τα σημεία ταφής θα πρέπει να βρίσκονται σε απόσταση τουλάχιστον 30 m από πηγές νερού»* ενώ σε σχέση με την τοπογραφία του νεκροταφείου αναφέρεται πως αυτά *«βρίσκονται σε υπερυψωμένο έδαφος, υψηλότερα από την γύρω περιοχή, ώστε να προστατεύονται τα υπόγεια ύδατα»* και να αποκλειστεί ο κίνδυνος πλημμύρας (Παναμερικανικός Οργανισμός Υγείας, 2019). Παρόμοιες προφυλάξεις καλεί να ληφθούν και η ICRC (2020) στη διάρκεια της πανδημίας της Covid-19:

«Πρέπει να ληφθούν μέτρα ώστε να αποφευχθεί η διαρροή υγρών από τους τάφους, ώστε να μην μολυνθούν το υπόγεια νερά.»

Αυτός ο φόβος για την μόλυνση των υπόγειων υδάτων φάνηκε και από σχόλια που έγιναν σε συζητήσεις ή συνεντεύξεις, όπως το σχόλιο μίας φίλης ενός από τους ιδιοκτήτες γραφείου τελετών η οποία είπε αναφέρθηκε στην δεκάχρονη παρουσία των

νεκρών σωμάτων εκεί και τον ρόλο της βροχής στη μετάδοση του ιού. Ο ιδιοκτήτης του γραφείου τελετών απάντησε, ωστόσο, πως

«δεν βγαίνει τίποτα από κει μέσα, είναι σε διπλό σάκο, είναι σ' αυτά. Άστο, δεν βγαίνει τίποτα, ούτε λιώνει. Δε λιώνει.»

Βλέπουμε, δηλαδή, πώς το έδαφος γίνεται τόπος και μέσο κυκλοφορίας των μολυσματικών υγρών προς το αστικό τοπίο και τί τρόπο αυτό επιφέρει. Το έδαφος ως τόπος παραγωγής επιστημονικών θεωριών, πειραμάτων και συγκρούσεων εμφανίζεται ιδιαίτερα σημαντικό όσον αφορά το ξέσπασμα της πανδημίας της πανούκλας στο Χονγκ-Κονγκ. Η υλικότητα του εδάφους ως εκείνου που πιθανώς λειτουργεί ως αιτιολογικός παράγοντας εμφάνισης και μετάδοσης της ασθένειας οδήγησε σε επιστημονικές διαφωνίες της περιόδου εκείνης και σε βιοπολιτικά διακυβεύματα σε σχέση με την υγιεινή. Οι πρακτικές αυτές που αφορούσαν στην διαχείριση των τρόπων ζωής και των σπιτιών που θεωρούνταν μολυσματικά και επικίνδυνα για την μετάδοση της ασθένειας διαμεσολαβούνταν από τις αποικιοκρατικές πολιτικές σε σχέση με την υγιεινή και τον χειρισμό του αστεακού περιβάλλοντος (Lynteris, 2017). Η επικέντρωση στο έδαφος ως μία αυτόνομη επιστημονική οντότητα που έχρηζε μελέτης είχε ιδιαίτερη σημασία για τις αποικιοκρατικές πολιτικές στο Χονγκ-Κονγκ καθώς συνδέθηκε με την παθολογικοποίηση ορισμένων ντόπιων συνηθειών και την εννοιολόγησή τους μέσα από την βρωμιά και την επικινδυνότητα (Lynteris, ό.π.). Αυτό που ενδιαφέρει στην περίπτωση αυτή είναι η επικέντρωση και ο έλεγχος επί του εδάφους, επί της γης με στόχο την διασφάλιση της προστασίας της ζωής.

Τα νεκρά σώματα της covid-19 επενεργούν στον χώρο με τρόπο δυναμικό και επαναπροσδιορίζοντας τα χωροχρονικά σύνορα και την πολιτική τους σημασία μέσα από πολυσύνθετες και πολλαπλές διαδρομές. Ένας από τους χώρους που

επανασηματοδοτείται μέσα από την παρουσία των πτωμάτων της covid-19 είναι αυτός του νεκροτομείου, στον οποίο τα νεκρά σώματα παραμένουν για ένα διάστημα μέχρι να παραλειφθούν από το γραφείο τελετών. Οι χώροι, όπου παραμένουν οι νεκροί-ές σε πριν μεταφερθούν στο κοιμητήριο ή στο αποτεφρωτήριο από τους εργαζόμενους που αναλαμβάνουν την διαχείριση των σωμάτων, είναι τα ψυγεία των νοσοκομείων. Η διατήρηση των νεκρών σωμάτων covid στον χώρο του ψυγείου συστήνεται μέσα από τα πρωτόκολλα να είναι σε θερμοκρασία το μέγιστο έως 4°C (ΕΟΔΥ, 2021). Σε σχέση με αυτό πολλές αναφορές έγιναν από τους / τις εργαζόμενους/ες στις υπηρεσίες ταφής. Για παράδειγμα μια ιδιοκτήτρια γραφείου τελετών διερωτάται «όταν κάποιος έχει κορωνοϊό και τον απομονώνεις έτσι, γιατί τον βάζεις στο ψυγείο που βάζεις τους άλλους που δεν έχουν κορωνοϊό και σε αυτό το ψυγείο μπορεί να έχει και μία εβδομάδα; Δεν υπάρχει σε κανένα νοσοκομείο ειδικό ψυγείο . Στο ίδιο νοσοκομείο που βάζουν τους κεκοιμημένους χωρίς κορωνοϊό βάζουν κι αυτούς με τον κορωνοϊό. Απλώς αυτόν τον έχουν σε σάκο.»

Η φαντασίωση αυτή της απειλής εισβάλλει στο έθνος και μέσα από το έδαφος, από την γη. Το έδαφος, το χώμα είναι σαν να γίνεται το μέρος εκείνο που προσπαθεί να οριοθετήσει την μίανση και την μολυσματικότητα, να οριοθετήσει και να διατηρήσει αυτή την οριοθέτηση του κοινωνικού ως το καθαρού. Ταυτόχρονα, όμως, είναι το μέρος εκείνο μέσω του οποίου η μόλυνση και η μετάδοση είναι πιθανή.

5.1. Προσωρινές κοινότητες νεκρών και ψυκτικοί θάλαμοι: Η οριοθέτηση του πανδημικού πτώματος στον χώρο και η απουσία του δημόσιου πένθους.

Με ποιον τρόπο οι νεκροί της Covid-19 επενεργούν στο έδαφος και τον χώρο, ορίζοντας εκ νέου τα σύνορα τους; Πώς σχηματίζουν προσωρινές μεταθανάτιες

γειτονιές νεκρών σωμάτων και πώς αυτές ταλανίζουν τις γειτονιές των ζωντανών; Ποιες αξιώσεις έχουν από το έδαφος του κράτους και γιατί αυτό μας ενδιαφέρει όσον αφορά το μολυσματικό σώμα; Ποια η σημασία της δημόσιας αποσιώπησης σε σχέση με την αναγνώριση της εθνικής τρωτότητας και του δημόσιου πένθους; Θα αναφερθούμε στη σημασία των προσωρινών χώρων φύλαξης και της σύνδεσής τους με τις εξαγγελίες για «πόλεμο ενάντια στον εχθρό», καθώς στη σημασία των χώρων των ψυκτικών θαλάμων και των οδών επικοινωνίας που υπάρχουν σε αυτούς.

Πέρα από τις χωρικές κοινότητες που παράγουν τα νεκρά σώματα μέσα από την μολυσματικότητά τους, συγκροτούνται και κοινότητες μνήμης, οι οποίες επιβεβαιώνονται από τους/τις επισκέπτες/τριες, των οποίων η προσοχή συγκεντρώνεται στον χώρο όπου βρίσκονται θαμμένα τα σώματα (Laqueur, 2015). Αυτή η κοινότητα, η χωρική και μνημονική, έχει σημασία όσον αφορά τους νεκρούς της Covid-19 όχι μόνο μέσα από τη κανονιστική συγκρότησή της, αλλά κυρίως σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο διαφοροποιείται. Επισκεπτόμενη το νεκροταφείο του Βόλου στα πλαίσια της έρευνάς μου παρατήρησα πώς ένα από τα στοιχεία εκείνα που χαρακτήριζαν τα ταφικά τετράγωνα, όπου ήταν θαμμένα τα πτώματα Covid, είχε να κάνει με το στοιχείο του προσφάτου, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αυτό της έκτακτης ανάγκης. Τα ταφικά μνημεία δεν ήταν τις περισσότερες φορές ολοκληρωμένα, καθώς είχαν μόλις πολύ πρόσφατα δημιουργηθεί. Πέρα από το μέρος, όπου βρίσκονται – το οποίο όπως έχει ήδη αναφερθεί είναι σε μεγαλύτερο ύψωμα σε σχέση με τους υπόλοιπους τάφους – αυτό που τα προσδιόριζε έχει να κάνει με μία πολύ απλή ή και ανύπαρκτη διακόσμηση. Κάποιοι λίγοι συγγενείς ή φίλοι-ες των νεκρών επισκέπτονταν τα μνήματα και κοιτούσαν σαν να μην πιστεύουν ακριβώς αυτό που έβλεπαν (βλ. εικόνα 4).

Θα ήθελα να αναφερθώ στην σημασία του χώρου του νοσοκομείου, του νεκροτομείου και του ψυγείου, όπου φυλάσσονται τα νεκρά σώματα, αλλά και την πρόβλεψη σε σχέση με τους προσωρινούς χώρους ταφής, ειδικά σε περιπτώσεις μαζικών θανάτων. Στις οδηγίες του Δικανικού Τμήματος της ICRC για την διαχείριση των πτωμάτων Covid αλλά και στις οδηγίες σε σχέση με την διαχείριση νεκρών σωμάτων μετά από μαζικές καταστροφές (Παναμερικανικός Οργανισμός Υγείας, 2019), υπάρχει ειδική μέριμνα για τους χώρους προσωρινής φύλαξης των πτωμάτων. Οι χώροι προσωρινής φύλαξης θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικοί ως προς τους σκοπούς και την λειτουργία τους και διακρίνονται από τα προσωρινά νεκροτομεία. Οι προσωρινοί χώροι φύλαξης των σορών προκύπτουν από την αύξηση των θανάτων σε «καταστάσεις έκτακτης ανάγκης», ενώ τα προσωρινά νεκροτομεία αφορούν σε αυξημένες ιατροδικαστικές υποδομές και περιλαμβάνουν αίθουσες νεκροψίας-νεκροτομής και εργαστήρια (ICRC,2020). Σε αυτές τις έκτακτες καταστάσεις, κατά τις οποίες εξαντλούνται οι υπάρχουσες δομές και χώροι σε περιπτώσεις μαζικών θανάτων, οι οδηγίες του ICRC προτείνουν να αξιοποιηθούν χώροι που βρίσκονται σε νοσοκομεία δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους κηδειών, γραφεία τελετών, ακόμα και στρατιωτικές εγκαταστάσεις και χώρους στα πανεπιστήμια (ICRC, 2020). Η μολυσματικότητα των σωμάτων, τα οποία υπάρχουν προσωρινά μέχρι την μόνιμη απόθεσή τους σε αυτούς τους ειδικούς χώρους, πρέπει να παραμείνει εκεί και να μην επεκταθεί στους υπόλοιπους χώρους, όπου εξακολουθεί το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό να δουλεύει σε κανονικούς ρυθμούς με τα υπόλοιπα «κανονικά» νεκρά σώματα. Βλέπουμε, δηλαδή, την προσωρινότητα της απόθεσης μίας σορού Covid σε σχέση με την κανονική ρυθμικότητα, της οποίας αποτελούν μέρος και μορφοποιούν τα υπόλοιπα νεκρά σώματα που δεν έχουν πεθάνει λόγω του ιού. Αυτή η ρυθμικότητα νεκρών και ζωντανών σωμάτων δεν θα πρέπει να διαταραχθεί από την μαζικότητα των θανάτων σε

περιόδους πανδημίας και για τον λόγο αυτό υπάρχει πρόβλεψη σε σχέση με τους προσωρινούς χώρους φύλαξης των σορών, στους οποίους, μάλιστα, θα πρέπει να υπάρχει εκτεταμένη προσοχή εκ μέρους των εργαζομένων, για παράδειγμα χρήση διπλού σάκου, απολύμανση της εξωτερικής επιφάνειας, χρήση ατομικού προστατευτικού εξοπλισμού (ICRC, ό.π.). Σημαντική είναι και η ύπαρξη ενός σωστού συστήματος αρίθμησης στις εγκαταστάσεις αυτές, ώστε να διασφαλίζεται η σωστή και χωρίς καθυστέρηση απόδοση των σορών, οι οποίες πρέπει να συνοδεύονται από έγγραφα και επαρκή αναγνωριστικά στοιχεία (π.χ. αριθμός πτώματος, ημερομηνία θανάτου) (ICRC, ό.π.).

Στην περίπτωση του Δήμου Βόλου η αύξηση των θανάτων και των αναγκών για την διαχείριση των νεκρών σωμάτων ήταν μεγάλη. Ο υπεύθυνος του κοιμητηρίου ανέφερε πως

«Παραλίγο να γίνουμε Μπέργκαμο λόγω της απουσίας δυνατότητας αποτέφρωσης στην πόλη του Βόλου».

Η αύξηση των θανάτων ήταν τόσο μαζική που χρησιμοποιήθηκαν και οι ψυκτικοί θάλαμοι του νεκροταφείου, πέραν όσων υπάρχουν στο νοσοκομείο. Στο νεκροταφείο κρατούσαν σύμφωνα με τον ίδιο τους «φυσιολογικούς» και στο νοσοκομείο τα πτώματα Covid. Αυτός ο διαχωρισμός και η τήρηση αποστάσεων εξυπηρετεί όχι μόνο την αυξημένη θνητότητα λόγω της πανδημίας, αλλά και μία διατήρηση της τάξης και του φυσιολογικού θανάτου ως εκείνου που είναι ο επιθυμητός, ο ιδεώδης. Ο θάνατος λόγω Covid διαταράσσει το ιδεώδες αυτό το φυσιολογικού θανάτου, ως εκείνου που έρχεται στο τέλος της ζωής και υπόκειται στην δικαιοδοσία της επιστήμης (Baudrillard, 2008) όπως έχει ήδη επισημανθεί και για τον λόγο αυτόν πρέπει να διαχωρίζεται από τους υπόλοιπους θανάτους.

Σε μία προσπάθεια να διασφαλιστούν όλα τα απαραίτητα στοιχεία που κάνουν έναν χώρο έτοιμο να δεχτεί ένα νεκρό μολυσματικό σώμα και να περιορίσει εντός του χώρου αυτού την μολυσματικότητά του, υπάρχουν προβλέψεις και σε σχέση με τις ιδιότητες που πρέπει να έχει το προσωρινό μέρος φύλαξης των σορών. Έτσι, προτείνεται να υπάρχει ένας χώρος, στον οποίο να γίνεται εύκολη η πρόσβαση για φόρτωση και εκφόρτωση κατά τη διάρκεια όλης της ημέρας, αλλά να μην είναι εύκολα προσβάσιμος στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και το κοινό, να έχει μεταξύ άλλων χώρο για την ταυτοποίηση και την επίδειξη της σορού στις οικογένειες (ICRC, 2020). Επανερχόμαστε, λοιπόν, στην ιδέα του δημόσιου ως εκείνου που αναδύεται μέσα από την σύγκρουση και στην ιδέα της Butler (2008) για την νεκρολογία ως πράξη οικοδόμησης του έθνους. Οι μαζικές απώλειες των θυμάτων της πανδημίας δεν θα πρέπει να γίνουν δημόσιες εικόνες και να τύχουν δημόσιας, συλλογικής, εθνικής αναγνώρισης. Μία τέτοια εικόνα θα προκαλούσε μέσα από την δημοσιοποίησή της αναταραχές στην έννοια της τρωτότητας, η αναγνώριση της οποίας σε εθνικό επίπεδο θα σήμαινε και την αναγνώριση του έθνους ως ενός μαζικά πληγέντος συλλογικού σώματος. Οι ζωές αυτές που δεν είναι άξιες δημόσιας οδύνης και νεκρολογίας γίνονται κατανοητές μέσα από την αποσιώπησή τους, η σημασία της οποίας είναι κεντρική στην διατήρηση της κρατικής ακεραιότητας. Επιστρέφοντας στη Butler (2008) θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε σε σχέση με τις δημόσιες διαταράξεις που φέρνουν τα νεκρά σώματα της Covid-19 στην δημόσια ομολογία της θλίψης και της απώλειας. Αυτή η απαγόρευση, ο αποκλεισμός από την δημόσια σφαίρα οικοδομεί και οικοδομείται από τα όρια του ανθρωπίνως διανοητού, όχι μόνο ως εκείνου που δεν είναι άξιο οδύνης και πένθους, αλλά και ως εκείνου που μπορεί να επαναφέρει την έννοια της θνητότητας ως οικείας, αναπόδραστης συνθήκης.

Ποια νεκρά σώματα λοιπόν μπορούν να γίνουν ορατά και μπορούν να αναπαρασταθούν στον δημόσιο λόγο; Γιατί τα σώματα της πανδημίας αποκλείονται από αυτήν την δημόσια έκθεση και θέαση; Κι όταν αυτή η δημόσια αναπαράσταση υπάρχει, τί πολιτική σημασία έχει; Μέχρι ποιο σημείο μπορεί μία εικόνα, μια φωτογραφία ενός πτώματος Covid να κατακλύσει τον θεατή – παρατηρητή; Οι εικόνες των νεκρών σωμάτων της πανδημίας, οι οποίες δημοσιοποιήθηκαν και συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον στον δημόσιο λόγο περικλείονταν από μία αίσθηση τρόμου, περιγράφονταν ως σημεία ενός μετα-αποκαλυπτικού παρόντος που έρχεται να μας κυριεύσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το οπτικοακουστικό υλικό που δημοσιεύτηκε κατά την μεταφορά νεκρών Covid με στρατιωτικά κομβόι από το Μπέργκαμο της Ιταλίας σε κοντινές πόλεις για αποτέφρωση, καθώς τα τοπικά νεκροταφεία δεν μπορούσαν να χωρέσουν άλλες σορούς (βλ. εικόνα 5). Επίσης, είδαμε εικόνες από μαζικές αποτεφρώσεις νεκρών Covid στην Ινδία, πτώματα να αφήνονται σε δρόμους του Εκουαδόρ, ή την δημιουργία μαζικών τάφων σε χώρες, όπως η Βραζιλία.

Δεν είναι επίσης τυχαίο πως στις οδηγίες της ICRC (2020) ως προσωρινοί χώροι φύλαξης των σορών προβλέπεται πως μπορεί να λειτουργήσουν χώροι που «βρίσκονται σε νοσοκομεία, δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους κηδειών, γραφεία τελετών, ιατροδικαστικές εγκαταστάσεις και στρατιωτικές εγκαταστάσεις». Εκτός από τους λόγους για πόλεμο ενάντια στον εχθρό και τον τρόμο, για επικράτηση της ζωής έναντι του θανάτου, τα πτώματα Covid θα μπορούσαμε να πούμε πως εμφανίζονται στον δημόσιο λόγο σαν ζόμπι, σαν να έχουν επιστρέψει από τον θάνατο και μαζί με αυτά έχει επιστρέψει – ή μάλλον δεν έφυγε ποτέ – η μολυσματικότητά τους. Γράφει η Rovinelli (2016) πως «ο Ιός είναι η δημοφιλής πολιτισμική φιγούρα των ζόμπι, η Ζωή που έχει γίνει μη Ζωή, ο επιθετικός ζωντανός νεκρός που βρίσκεται σε αποσύνθεση

και επιτίθεται στο τελευταίο οχυρό της ζωής». Αυτή η φασματικότητα τόσο του ιού όσο και του νεκρού σώματος που συναντιούνται, κάνουν το πτώμα της πανδημίας να περιβάλλεται από μία αίσθηση τρόμου, σαν να είναι το τερατώδες σώμα. Για τον λόγο αυτό ο εντοπισμός τους σε συγκεκριμένους χώρους, προσωρινούς και μη, εκτός της σφαίρας αυτού που μπορεί να γίνει δημοσίως ορατό και αναγνωρισμένο είναι πολύ σημαντικός. Τέλος, οι μη ταυτοποιημένες σοροί αναφέρεται πως θα πρέπει να παραμένουν μέχρι να αναγνωριστούν σε αυτούς τους προσωρινούς χώρους φύλαξης, ώστε να μην υπάρξει πληρότητα και μόλυνση στις υπόλοιπες, «κανονικές», όπως χαρακτηρίζονται, εγκαταστάσεις (ICRC, 2020). Η ταυτοποίηση, δηλαδή, του νεκρού σώματος της Covid-19 γίνεται μέσα σε μία εξαιρετικότητα ως προς τον χρόνο και τον χώρο. Αυτή η συνθήκη προσωρινής απόθεσης της σορού σε συγκεκριμένους χώρους και εγκαταστάσεις και για συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα, τα οποία όπως έχουμε ήδη δει πρέπει να είναι σύντομα, αντιπαραβάλλεται στα επίσημα έγγραφα και στον τρόπο διαχείρισης των σωμάτων τελικά, με τα υπόλοιπα σώματα, τα «κανονικά».

Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να αναφερθούμε και στον χώρο των ψυκτικών θαλάμων και στη σημασία τους ως χώρους περιορισμού της επικινδυνότητας των νεκρών της πανδημίας. Αναφερόμενος στους χώρους αυτούς ο κύριος Γ. είπε πως

«Ό, τι και να έχεις και τη χειρότερη ασθένεια να τύχει να έχει νεκρός, μαζί με τους άλλους είναι. Το ψυγείο είναι ενιαίο. Απλά έχει έξι χωρίσματα μέσα. Δεν είναι χωριστά το ένα με το άλλο, επικοινωνούν. Να σου πω κάτι αυτό το ψυγείο μέσα δεν νομίζω να έχει γίνει και απολύμανση ποτέ από τη μέρα που έχει ανοίξει αυτό το νοσοκομείο. Άρα, εκεί πέρα θα βρεις ένα εκατομμύριο ασθένειες και μικρόβια.»

Ενώ, δηλαδή, γίνεται προσπάθεια τα πτώματα Covid να παραμείνουν διαχωρισμένα από όσα δεν θεωρούνται μολυσματικά, φαίνεται πως στον χώρο των

ψυκτικών θαλάμων υπάρχει μία «επικοινωνία», μία συνάντηση, η οποία εντείνει και την επικινδυνότητα των σωμάτων. Βέβαια, η επικινδυνότητα αυτή, η μεταδοτικότητα των ασθενειών φαίνεται να αποδεσμεύεται από τα σώματα της πανδημίας και λόγω της επαφής μαζί τους, και τα υπόλοιπα νεκρά σώματα γίνονται δυνάμει επιβλαβή. Σε μία παρόμοια περιγραφή αυτής της κυκλοφορίας της μετάδοσης και της επικινδυνότητας προχώρησε και ένας ακόμη ιδιοκτήτης γραφείου τελετών στην περιοχή του Βόλου:

«Γιατί εμείς κάνουμε απολυμαντικά. Η σύζυγος κάνει απολυμαντικά, όσον αφορά τη διαδικασία του νεκρού. Όχι στο Covid. Ειδικά απολυμαντικά. Τα οποία αυτά όλα δεν είναι χημικά. Τα κάνουμε και περιποιούμαστε τον νεκρό, που θα πλυθεί. Γιατί; Γιατί πεθαίνει κάποιος, στο νοσοκομείο. Είναι υγιέστατος, μια χαρά. Τον πας και τον βάζεις στο ψυγείο. Τα ψυγεία εκεί δεν είναι, όπως είναι στην Αμερική που βλέπουμε στα έργα, ανοίγουν το συρτάρι κι είναι μέσα και το βάζουν. Εκεί ναι μεν έχει πόρτες, έχει έξι πόρτες, αλλά όλα τα πτώματα είναι μέσα, επικοινωνεί ο θάλαμος αυτός. Κι από πάνω μπορεί να είναι κάποιος, ο οποίος να ' ναι ξέρω εγώ πόσες μέρες, να έχει βγάλει υγρά, να στάζουν από κάτω, στον άλλον. Τί κάνουν τώρα; Εγώ το γνωρίζω αυτό. Εντάξει, επειδή έχω πάει στην Ιταλία κι έχω κάνει τέτοια μαθήματα. Εμείς βγάζουμε το πτώμα, αναγκάζονται τα παιδιά το πλένουν, και μέσα στο νεκροτομείο υπάρχει μέρος που μπορείς να το πλύνεις κάτω, το απολυμαίνουν. Γιατί; Γιατί δεν φταις εσύ που θα πας να φιλήσεις τον παππού και θα κολλήσεις κάτι, επειδή εντάξει, δεν είχε τίποτα ο παππούς, πέθανε ξέρω εγώ από καρδιά, τον πήγαμε στο νοσοκομείο, δεν τον προλάβαμε, πέθανε, πας τον φιλάς. Ξέρεις, όμως, πριν τον βάλουν στο ψυγείο, ποιος ήταν πριν από κει κι έτσι όπως τον έπιασες τα μαλλιά από πίσω κι έπιασε το χέρι σου μετά οτιδήποτε, πας να τον χαϊδέψεις στα μαλλιά, τί τον κάνουν; Για αυτό εμάς λούζεται, απολυμαίνεται, βάζουμε μύρο, πας σε κηδεία δική μου θα δεις ότι υπάρχει μέσα, ότι το φέρετρο μυρίζει μύρο. Το οποίο το μύρο δεν είναι αγοραστό είναι πρώτη ύλη μύρο αυτό που φτιάχνουμε. Και δεν έχεις, ας πούμε, φόβο

κανέναν. Αυτή είναι η διαδικασία, την οποία εγώ τηρώ σαν γραφείο, αλλά γιατί; Για να προστατέψω όχι τον παππού, εκείνος πέθανε άστον. Να προστατέψω τί; Την κόρη, την εγγονή, τα εγγονάκια, τον κόσμο δίπλα, τους φίλους. Φυσικά δεν τα χρεώνω αυτά, είναι υπηρεσίες, που προσφέρει το γραφείο.»

Στην παραπάνω μακροσκελή περιγραφή αναδεικνύεται και πάλι η ανεξέλεγκτη δύναμη των μεταθανάτιων υγρών και της νεκρής υλικότητας. Αυτή τη φορά, βέβαια, βλέπουμε πως ο φόβος δεν αφορά μόνο τα νεκρά σώματα της πανδημίας, αλλά τις σορούς, γενικά. Ας μην ξεχνάμε πως τόσο ο ΠΟΥ όσο και οι υπόλοιποι φορείς, των οποίων τις οδηγίες αναλύσαμε, αναφέρονται στην δυνητικά μολυσματική ιδιότητα όλων των πτωμάτων. Οι ψυκτικοί θάλαμοι, λοιπόν, γίνονται τόποι παραγωγής τρομακτικών, επικίνδυνων σωμάτων, τα όρια των οποίων γίνονται θολά. Και είναι η έννοια της μετάδοσης, της κυκλοφορίας και της συσσώρευσης αυτής της επικινδυνότητας του νεκρού σώματος που κάνει τα όρια των νεκρών σωμάτων ασαφή και διαπερατά. Τα ειδικά απολυμαντικά που χρησιμοποιούνται ως προστατευτικά φάνηκαν να έχουν ιδιαίτερη σημασία και σε περιγραφές άλλων εργαζομένων στις υπηρεσίες ταφής. Πρόκειται για μία παρεχόμενη εκ μέρους των γραφείων υπηρεσία που θεωρείται κομβική στην διατήρηση της ασφάλειας και της υγιεινής, σε μία προσπάθεια να μείνουν σταθερά τα όρια ανάμεσα στην Ζωή και τον Θάνατο, τα νεκρά και τα ζωντανά σώματα, την υγεία και την ασθένεια.

Κεφάλαιο 6

Queer Αγιοποίηση και διαφοροποιημένη σήψη: Συζητώντας για τις πολλαπλές χρονικότητες του νεκρού σώματος της Covid - 19.

Σας τυλίγουμε σε μία σαρκοφάγο

Για να σας εμποδίσουμε να πεθάνετε

Baudrillard, 2008

Η ιδέα σε σχέση με τις χρονικότητες, στις οποίες εμπλέκεται και τις οποίες αναδιαμορφώνει το νεκρό σώμα της πανδημίας και η προσπάθεια να προσεγγίσω αυτό το ζήτημα δεν αποτελεί μόνο μία πολύ ενδιαφέρουσα ερευνητική και θεωρητική πρόκληση. Οι χρονικότητες και η πολιτική τους σημασία, οι ρυθμικότητες, οι αβεβαιότητες σε σχέση με αυτές και ο τρόπος που τις κατανοούμε έχουν σίγουρα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν λάβουμε υπόψιν και το πώς τα σώματα, τα νεκρά σώματα εν προκειμένω, οι υλικότητές τους, η δυναμική τους παρουσία συναντιούνται μαζί με τα ερωτήματα του χώρου, του χρόνου, της τοπογραφίας του θανάτου, του μολυσματικού τοπίου. Αφορμή για αυτό το κεφάλαιο στάθηκαν πολύ σημαντικές φράσεις των εργαζομένων στις υπηρεσίες ταφής σε σχέση με τη διαδικασία της σήψης των σωμάτων.

Στα περισσότερα κοιμητήρια η εκταφή των νεκρών που δεν έφυγαν από την ζωή λόγω Covid γίνεται στα τρία χρόνια. Μάλιστα, μετά το πέρασμα αυτής της τριετίας η οικογένεια έχει δικαίωμα να ζητήσει παράταση της παραμονής του νεκρού, η οποία, επίσης, γίνεται και στην περίπτωση που η σήψη δεν έχει επέλθει εντελώς. Στην περίπτωση που το σώμα παραμένει στο κοιμητήριο και μετά την τριετία, τότε πρέπει να καταβληθεί ένα χρηματικό ποσό εκ μέρους της οικογένειας ή των φίλων του νεκρού/ής, ώστε να διασφαλιστεί αυτή η παραμονή.

Όταν πρόκειται για νεκρό ή νεκρή που έχει πεθάνει λόγω επιπλοκών του ιού της πανδημίας, τότε το σώμα πρέπει να παραμείνει εκεί για δέκα τουλάχιστον χρόνια. Όπως αναφέρθηκε, πέραν των υπαρχόντων χώρων στο κοιμητήριο του Βόλου, έχουν

δημιουργηθεί καινούρια ταφικά τετράγωνα τα οποία αρχικά προορίζονταν αποκλειστικά για νεκρούς/ές Covid και στην συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν και για όσους/ες έφυγαν από την ζωή και από άλλες αιτίες και ασθένειες, μεταδοτικές ή μη.

Στην ανακοίνωση του Υπουργείου Υγείας σε σχέση με την διαχείριση ανθρωπίνων σορών κατά την διάρκεια της πανδημίας

«Επισημαίνεται επίσης ότι σύμφωνα με το σχετ. 3 Π.Δ., για θανόντες από νόσημα υπαγόμενο στον ΔΥΚ²⁷ δεν επιτρέπεται η μεταφορά τους, ο δε ενταφιασμός τους λαμβάνει χώρα σε ιδιαίτερο τμήμα του κοιμητηρίου στην περιοχή όπου απεβίωσαν και απαγορεύεται η εκταφή αυτών πριν την παρέλευση της δεκαετίας»

Παρόμοια πρόβλεψη υπάρχει και στο άρθρο 12 του Κανονισμού Λειτουργίας Κοιμητηρίου Δήμου Βόλου σε σχέση με την ανακομιδή και μετακομιδή των οστών. Σε σχέση με αυτόν τον κανονισμό ο υπεύθυνος λειτουργίας του Κοιμητηρίου του Δήμου Βόλου ανέφερε πως οι σοροί του ιού του SARS-CoV-2 δεν ανήκουν στις μεταδοτικές ασθένειες, όπως αυτές ορίζονται παγκοσμίως. Η πρόβλεψη σε σχέση με την εκταφή μετά την δεκαετία γίνεται, σύμφωνα με τον ίδιο, γιατί ο ΕΟΔΥ πήρε τα μέτρα αυτά «για καλό και για κακό, επειδή δεν γνωρίζουν». Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτής της έλλειψης ακριβούς πληροφόρησης και γνώσης εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης τα μέτρα αυτά σε σχέση με την αντιμετώπιση των σορών της πανδημίας ως ιδιαίτερα μολυσματικών έγιναν, ώστε να υπάρξει περισσότερη ασφάλεια, από αυτήν που θεωρείται από κάποιους/ες ότι χρειαζόταν. Αυτή η θεωρούμενη «υπερβολή» ως προς την αντιμετώπιση των νεκρών σωμάτων – που έχει επισημανθεί και σε προηγούμενο

²⁷ Ο Διεθνής Υγειονομικός Κανονισμός (ΔΥΚ) είναι σύμφωνα με τον ΕΟΔΥ (2020) «μια διεθνής συμφωνία, νομικώς δεσμευτική για 194 συνολικά κράτη, περιλαμβανομένων και των κρατών-μελών του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας. Αποτελεί το βασικό νομοθετικό πλαίσιο της παγκόσμιας υγειονομικής ασφάλειας καθορίζοντας τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν τα κράτη-μέλη όσον αφορά στην αναγνώριση και στην αντιμετώπιση απειλών για τη δημόσια υγεία.»

κεφάλαιο εκ μέρους της ICRC– διαπερνούσε γενικότερα τις αντιλήψεις των επαγγελματιών στις υπηρεσίες ταφής.

Έτσι, στις περισσότερες συνεντεύξεις υπήρχε ένα κλίμα καχυποψίας και απουσίας εμπιστοσύνης εκ μέρους των ανθρώπων που διαχειρίζονται τα νεκρά σώματα, η οποία απευθυνόταν, κυρίως, στα πρωτόκολλα και στην επιστημονική έρευνα που έχει γίνει σε σχέση με τον ιό, αλλά και στις κυβερνητικές πρακτικές. Οι προβληματισμοί αυτοί αφορούσαν σε όλη τη διαδικασία της διαχείρισης του επιδημικού πτώματος, ξεκινώντας από το νοσοκομείο και το νεκροτομείο μέχρι το κοιμητήριο, από το σελοφάν που περιτυλίγει το φέρετρο μέχρι την αποτέφρωση και το χρονικό όριο της εκταφής. Σε σχέση με το τελευταίο ζήτημα ο κύριος Γ. αναφέρεται με προβληματισμό στο πότε θα γίνει η εκταφή των σωμάτων της πανδημίας:

«Και το πρόβλημα θα φανεί μετά από δέκα χρόνια, που αυτοί οι άνθρωποι δεν πρόκειται να λιώσουν. Μέσα σε σάκους και ξανά σε σάκους και ποιος ξέρει τί ήταν από κάτω εκεί, τί φορούσανε, τί είχανε. Άγνωστο αυτό. Και μετά από δέκα χρόνια πάλι θα βρύνε μέσα. Αυτό πρέπει στην πενταετία, στην πρώτη πενταετία, να ανοιχτεί ο σάκος, να σκιστεί. Αλλιώς και πάλι στην πενταετία, στην δεκαετία πάνω θα βρύνε, θα βρύνε μέσα. Σκέψου ένα rampers που φορούσαν παλιά και τα αφήνανε, στην πενταετία βρίσκεις λίγο. Δηλαδή η λεκάνη μπορεί να κρατήσει ένα μικρό κομματάκι. Ντάξει, δεν φαίνεται, βέβαια. Αλλά σκέψου ένα rampers απλό είναι, σκέψου σάκους που είναι ένα χιλιοστό πάχος, είναι 100% πλαστικό».

Η επαναφορά τους στο μέλλον μέσα από την εκταφή τους, δηλαδή την επάνοδό τους στο έδαφος και η διαφορετική από το συνηθισμένο πτώμα παρουσία τους, εκείνη που πλέον θα έχει να κάνει με μία αναδιαμόρφωση του σώματος μέσα από τα υλικά του πλαστικού, προκαλεί τη συζήτηση σε σχέση με το ανθρώπινο και το μη, το

τερατώδες, το τρομακτικό. Αναρωτιέται με προβληματισμό ο υπεύθυνος του κοιμητηρίου του Βόλου

«Ποιος θα κάνει την εκταφή μετά από δέκα χρόνια; Αν και τα παιδιά είναι αλάνια, δεν καταλαβαίνουν τίποτα. Αν ήταν ενταγμένο στις μολυσματικές ασθένειες θα ήταν δέκα χρόνια, τώρα δεν είναι. Ποιος θα την κάνει;»

Στην διάρκεια της περιγραφής αυτής φάνηκε πως ήταν ιδιαίτερα ανήσυχος σε σχέση με αυτήν την προοπτική, της εκταφής δηλαδή του πτώματος της πανδημίας από τα άτομα που εργάζονται στις υπηρεσίες ταφής, παρόλο που «δεν καταλαβαίνουν τίποτα», εννοώντας πως δεν τρομάζουν, δεν τους προκαλείται φόβος μπροστά σε τέτοιες φασματικές παρουσίες. Η ανησυχία αυτή έχει να κάνει με την εμφάνιση ενός πτώματος μετά από αρκετά χρόνια, το οποίο έχει διαφορετική μεταθανάτια παρουσία, μία υλικότητα που συναντιέται μαζί με άλλες υλικότητες και έχει γίνει ένα με αυτές.

Αυτή η παρουσία του πλαστικού που τυλίγει το νεκρό σώμα είναι και αυτή που φέρνει κεντρικά το ζήτημα της σήψης και συγκεκριμένα της απουσίας ή της καθυστέρησης αυτής ως εκείνου που θα επιφέρει το «πρόβλημα» σε δέκα χρόνια. Θα πρέπει, λοιπόν, να αναρωτηθούμε σε σχέση με αυτή η διαδικασία της σήψης, κατά την οποία τα (μολυσματικά) σώματα γίνονται κόκαλα, σκελετοί που ακόμα και τότε θα φέρουν πλαστικά και τί σημασία έχουν αυτά τα υλικά που τα περιβάλλουν. Τί κάνουν ή μάλλον τί θα κάνουν αυτά τα κόκαλα σε δέκα χρόνια σε σχέση με την μνήμη, την αναγνώριση, την πολιτειότητα και το έθνος;

Ο Fontein (2010) αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο το νεκρό σώμα είναι πολιτικό και ενδιαφέρεται για την υλικότητα μέσα από την συναισθηματική της διάσταση. Ο ίδιος (Fontein, ό.π.) περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο τα κόκαλα των νεκρών σωμάτων της Ζιμπάμπουε επαναπροσδιορίζουν το μετααποικιακό περιβάλλον

της, εισάγοντας κεντρικά την έννοια της υλικότητας και της μεταμορφωτικής δύναμης του νεκρού σώματος, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο ενεργούν τα οστά και τα υγρά του σώματος στο πολιτικό. Οι έννοιες αυτές είναι πολύ σημαντικές και στην περίπτωση των νεκρών σωμάτων της πανδημίας, καθώς μας ενδιαφέρει ο τρόπος με τον οποίο αυτή η διαδικασία κατά την οποία η μολυσματική σάρκα του νεκρού γίνεται/θα γίνει οστά μέσα από μία πιο παρατεταμένη, παρεμποδισμένη λόγω του πλαστικού, διαδικασία σήψης. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να σκεφτούμε πάνω στον τρόπο με τον οποίο τα νεκρά σώματα, τα μολυσματικά υγρά τους και η μεταδοτική τους σάρκα θα αποσυντεθούν και θα μετατραπούν σε οστά των προγόνων.

Ποια φαντάσματα θα επανέλθουν μετά από δέκα χρόνια; Τί σημαίνει να εμφανίζονται ξανά οι νεκροί της πανδημίας που προσωρινά θα έχουν ξεχαστεί μετά από μία δεκαετία και να στοιχειώσουν (ξανά) το κοινωνικό, επανερχόμενοι μέσα από τα υλικά τους υπολείμματα; Και μάλιστα ενώ αυτά τα υπολείμματα αναμειγνύονται με το υλικό του πλαστικού και ενσωματώνουν την έννοια της μολυσματικής νεκρής σάρκας; Και πώς θα στοιχειώνουν τους ζωντανούς και τις ζωντανές για τις μη κατάλληλες, διαφοροποιημένες πρακτικές ταφής; Τί ρόλο θα παίζουν τα άγια λείψανά τους; Αυτή την μέλλουσα «αγιοποίηση» των νεκρών σωμάτων της πανδημίας σχολιάζει ένας ιδιοκτήτης γραφείου τελετών με πολύ εύστοχο τρόπο:

«Αλλά δεν λιώνει. Δεν λιώνει. Δεν μπορεί, δεν παίρνει αέρα. Το πτώμα λιώνει από τί; Από τον αέρα. Στο εξωτερικό δεν τους ξεθάβουν. Γιατί; Γιατί δεν μπορούν να το ξεθάβουν. Πού να το πάνε; Είναι ολόκληρο. Αυτό που λένε καμιά φορά “πω – πω, κοίταξε εκείνον δεν έλιωσε, αγίασε, φαίνεται.” Γιατί; Γιατί τους παίρνανε τους καλογέρους, τους χτίζανε μέσα σε αυτό, δεν έπαιρνε αέρα και πηγαίνανε μετά από πενήντα-εξήντα-εβδομήντα χρόνια και τον βλέπαν “κοίτα, απαπα άγιος ο τάδε”. Ε, όχι ρε παιδιά δεν είναι αυτό το πράγμα. Άστο, πάει αλλού η βαλίτσα τώρα, δεν είναι “επειδή

δεν έλιωσε είναι άγιος”. Και άμα κάποιος δεν είναι καλόγερος “πω πω, αμαρτίες που ‘χε, δεν έλιωσε, άκλαντος θα πάει”. Δηλαδή, από τη μία έτσι, από την άλλη αλλιώς. Ναι, αλλά αυτές είναι παραδόσεις, άστα, είναι χαζά».

Αναφέρει, δηλαδή, ότι τα πτώματα Covid δεν θα «λιώσουν» εύκολα και θα μπερδέψουν την θεωρούμενη από τον χριστιανισμό αγιοποίησή τους. Παρουσιάζεται, λοιπόν, μία πολύ ενδιαφέρουσα σύμμιξη της έννοιας της μιαιρότητας και του ιερού, μία queer αγιοποίηση στην οποία σημαντική θέση κατέχουν οι πολλαπλές υλικότητες των σωμάτων, των πλαστικών, η υλικότητα του εδάφους και η δύναμη του αέρα ως στοιχείου που επιταχύνει τη σήψη. Έχουν κάνει αμαρτίες οι νεκροί της Covid ή πρόκειται για άγια, ιερά σώματα, τα οποία παραμένουν αναλλοίωτα μετά από τόσα χρόνια;

Η Verdery (1999) αναφέρεται στην αδιάσειστη υλική υπόσταση των σωμάτων, την παρουσία τους που διατρέχει τον χρόνο κάνοντας θολά τα όρια του παρόντος και του παρελθόντος. Σε σχέση με τα λείψανα και την συμβολική τους σημασία κάνει λόγο όχι μόνο για την προέλευση των λειψάνων αυτών, αλλά και για την πολιτισμική σημασία και την νοηματοδότηση του θανάτου (Verdery, ό.π.). Η προέλευση αυτής της αγιοποιημένης μεταθανάτιας υλικότητας και η νοηματοδότησή της πολιτικά και πολιτισμικά μας ενδιαφέρει σε σχέση με την προβληματοποίηση του afterlife των νεκρών σωμάτων με όρους θρησκευτικούς. Αυτή η μεταθανάτια και μετά από μία δεκαετία επανεμφάνισή τους μας κάνει να σκεφτούμε την έννοια του πολιτικού, queer afterlife των νεκρών σωμάτων, εκείνου που και πάλι θα διαταράξει την κανονιστική θεώρηση των σωμάτων και των χρονικοτήτων, στις οποίες αυτό εμπλέκεται.

Ένας από τους ιδιοκτήτες των γραφείων τελετών στην περιοχή του Βόλου μου ανέφερε επίσης πως

«...γιατί όσες μελέτες και να έχουν κάνει δεν ξέρουν. Εδώ, ακόμα, δεν ξέρουν γιατί μετά από δέκα χρόνια... Γιατί τους θάβουμε σε ειδικό χώρο τους νεκρούς εκεί πάνω στο νεκροταφείο και δεν ξέρουν αν μετά από δέκα χρόνια που θα γίνει η εκταφή, αν αυτός ο ιός παραμένει ακόμα, δηλαδή.. και πάλι μετά από δέκα χρόνια που θα γίνει η εκταφή θα πρέπει να γίνει με διαδικασία όπως είναι τώρα για προστασία.» /

Πώς θα μπορούσαμε να σκεφτούμε την μετά θάνατον ζωή του νεκρού σώματος της πανδημίας; Αυτό το μετά μπορεί να νοηματοδοτηθεί μέσα από πολλαπλές εκδοχές: μετά τον θάνατο, μετά τη ζωή, μετά την μόλυνση, μετά την μετάδοση, μετά τη ζωή στην γη με όρους θεολογικούς; Ή μήπως είναι ένα μετά που πρέπει να το σκεφτούμε μέσα από την έννοια του (μετα)ανθρώπινου;

Το νεκρό σώμα ζει μέσα σε πολλές χρονικές κλίμακες: οι ώρες, οι μέρες, οι εβδομάδες ή μήνες που χρειάζονται ώστε το άτομο στο οποίο ανήκε το σώμα να αφήσει αυτόν τον κόσμο και για τα υλικά υπολείμματά του να τοποθετηθούν εκεί, όπου ανήκουν, ο απροσδιόριστος χρόνος που χρειάζεται ώστε το σώμα, η σάρκα και τα οστά να γίνουν σκόνη (Laqueur, 2015). Το προσφάτως νεκρό σώμα φαίνεται ακόμη εκφραστικό σε σχέση με εκείνο που είναι για καιρό θαμμένο και επιστρέφει στο ευρύτερο οικολογικό δίκτυο («ecological network») ή σε σχέση με τα υλικά υπολείμματα ενός αποτεφρωμένου νεκρού σώματος (Edwards, 2018). Αυτές οι πολλαπλές χρονικότητες των σωμάτων αναδιαμορφώνονται μέσα στην πανδημία της Covid-19 και περιβάλλονται από μία παρατεταμένη αβεβαιότητα που έρχεται να κλονίσει τη γραμμική θεώρηση της διαδικασίας της σήψης, όπως την γνώριζαν όσοι και όσες εργάζονται στην διαχείριση του νεκρού σώματος.

Αυτό το χρονικό όριο με βάση το οποίο ένα σώμα είναι έτοιμο για εκταφή και μετά από το οποίο έχει μεταμορφωθεί σε μία διαφορετική υλικότητα πέρα από την

σάρκα είναι κεντρικό ζήτημα στη διαχείρισή του και στον τρόπο με τον οποίο το αντιλαμβάνονται οι εργαζόμενοι-ες στις υπηρεσίες ταφής. Η διαφύλαξη ότι τα πτώματα της Covid-19 θα παραμείνουν κάτω από τη γη, αθάνατα, μη προσβάσιμα, μακριά από οτιδήποτε ζωντανό για τα επόμενα δέκα χρόνια μας κάνει να σκεφτούμε την προσπάθεια για κυριαρχία πάνω σε αβέβαια μέλλοντα. Σύμφωνα με τον Laqueur (2015) οι νεκροί/ές έχουν δυνάμεις που δεν έχουν οι ζωντανοί/ές και εύστοχα και καυστικά παραθέτει τη ρήση του ιστορικού Richard Cobb πως ο πιο επικίνδυνος άνθρωπος σε μία κηδεία είναι εκείνος/η που βρίσκεται μέσα στο φέρετρο, όπως αυτή έχει παρουσιαστεί και νωρίτερα. Καταλαβαίνουμε και με βάση όσα έχουν ήδη συζητηθεί τι σημασία αποκτούν οι παραπάνω στοχασμοί σε σχέση με την θεωρούμενη επικινδυνότητα του πτώματος Covid που βρίσκεται μέσα σε ένα φέρετρο. Είναι τόσο επικίνδυνο για τον κόσμο των ζωντανών που χρειάζεται διπλούς σάκους, απολύμανση με χλώριο και επιδέξιο, προσεκτικό χειρισμό, ώστε να μην επιφέρει τον θάνατο μέσα από την νεκρή του παρουσία.

Θα είχε πολύ ενδιαφέρον να δούμε αν τα επόμενα χρόνια θα υπάρξουν αιτήματα για νέες ταφές των πτωμάτων της Covid-19, πώς τα νεκρά σώματα θα παίξουν ρόλο στην post-covid εποχή, καθώς και πώς η συλλογική μνήμη εμπλέκεται με την πολιτική του (νεκρού) σώματος. Πώς θα αναδιαμορφωθούν έννοιες όπως είναι η μολυσματικότητα και η μεταδοτικότητα, ειδικά σε σχέση με το νεκρό σώμα, η εδαφική επικράτεια και τελικά η πανδημία; Ένα ενδιαφέρον ζήτημα στην λεγόμενη μετά-covid εποχή ίσως να αφορά και τον τρόπο με τον οποίο η αναγνώριση αυτής της μαζικής απώλειας ζώων λόγω της πανδημίας υπεισέρχεται και μορφοποιεί τις πρακτικές εθνικής μνημόνευσης και δημόσιας συλλογικής δημόσιας αναγνώρισης.

Τέλος, ενδιαφέρον έχει ο τρόπος που ο Bauman (2008) προσεγγίζει τον πόλεμο της νεωτερικότητας ενάντια στις οσμές, ως εκείνες που διαταράσσουν την τάξη,

διαπερνούν τα όρια και διαρρηγνύουν τον έλεγχο. Αναφέρεται και στην οσμή της αποσύνθεσης, της σήψης του σώματος ως εκείνης που πρέπει να εξοβελιστεί από το κοινωνικό πεδίο. Αυτή η οσμή πρέπει να εξουδετερωθεί, να απωθηθεί από την προσοχή και την μνήμη. Η οσμή της σήψης του σώματος της Covid – 19 είναι αυτή που πρέπει να ελεγχθεί και με κάθε τρόπο να εξουδετερωθεί. Το νεκρό σώμα μας επαναφέρει κεντρικά το ζήτημα όχι μόνο της θνητότητας, αλλά και της πλυθηνικότητας των χρονικοτήτων και της πολιτικής τους σημασίας. Θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να δούμε πώς η ταχύτητα της σήψης ως τεχνολογικά διαμεσολαβημένης, αποκτά πολιτική σημασία. Μας ενδιαφέρει, λοιπόν, εδώ η ταχύτητα ως εκείνη που καθορίζει τί θα περάσει το κατώφλι της προσοχής και θα οδηγήσει σε πολιτικές εξελίξεις (Zee, 2011). Οι διαφοροποιημένες ταχύτητες της σήψης των σωμάτων της πανδημίας είναι και αυτές που προκαλούν το κοινωνικό, κάνοντας τις πολλαπλές χρονικότητες του παρελθόντος – παρόντος – μέλλοντος να μην σχετίζονται γραμμικά, αλλά μάλλον να είναι συνεχώς παρούσες και ταυτόχρονες. Το νεκρό σώμα της πανδημίας επανανοηματοδοτεί όχι μόνο την κατάσταση του σώματος ως εκείνη που αποσυντίθεται μέσα σε συγκεκριμένες, συνηθισμένες ρυθμικότητες, αλλά μαζί και τις χρονικότητες της θνητότητας και της αθανασίας.

Κεφάλαιο 7

Προς μία αδυνατότητα συμπερασμάτων και τελικών σχολίων.

Στην παρούσα εργασία, προσπάθησα περισσότερο να θεωρητικοποιήσω ερωτήματα και προβληματισμούς που προέρχονταν από εμένα την ίδια, αλλά και από όσα εκφράζονταν στον δημόσιο λόγο, καθώς και μέσα από τους λόγους της επιστήμης. Επιχείρησα να καταδείξω την ανεξάντλητη διάσταση των ερωτημάτων αυτών, που

μάλλον έμειναν χωρίς απαντήσεις. Αυτή η ανοιχτότητα, βέβαια, η χωρίς όρια και περιορισμούς θεωρητική συζήτηση που έχει ανοίξει από διάφορες επιστήμες και σε σχέση με διάφορες παραμέτρους που αφορούν την πανδημία της Covid – 19 είναι προκλητική και φέρνει, συνεχώς, νέα ζητήματα στο ακαδημαϊκό και όχι μόνο προσκήνιο.

Προσπάθησα, λοιπόν, να αναδείξω τον τρόπο με τον οποίο το νεκρό σώμα της πανδημίας είναι ένα σώμα με πολιτική σημασία, που θέτει αιτήματα κοινωνικά, ακόμα και μετά τον θάνατο, ή κυρίως λόγω αυτής της μεταθανάτιας ενσώματης κατάστασης. Είναι ένα σώμα παρεκκλίνον, που ξεφεύγει των κανονιστικών προσεγγίσεων του πτώματος, επαναπροσδιορίζοντας τον τρόπο αντιμετώπισης των σορών, την κατανόηση του ιερού και του μιαρού. Δεν είναι ένα σώμα στατικό, αλλά ένα σώμα σε μία συνεχή διεργασία, μεταμορφωτική και παραγωγική. Ένα σώμα που θέτει προβληματισμούς σε σχέση με την κατανόηση του θανάτου, τον τόπο και τον χρόνο.

Τόσο μέσα από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, την μελέτη των πρωτοκόλλων, αλλά και την εθνογραφική έρευνα, ήρθα αντιμέτωπη με την αδυναμία της σύλληψης του νεκρού σώματος και του θανάτου ως ενικών και συγκεκριμένων ζητημάτων και συμβάντων. Η κεντρική ιδέα που διαπερνά την ανάλυση αυτή είναι πως το νεκρό σώμα της πανδημίας και η μολυσματικότητά του κατασκευάζονται λογοθετικά μέσα από τους επίσημους επιστημονικούς λόγους. Επιχείρησα να καταδείξω την ιστορική και πολιτική πλαισίωση των πολιτικών και πρακτικών διαχείρισης της θνητότητας και του νεκρού σώματος κατά την πανδημία της Covid-19, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι στρατηγικές αυτές δεν μπορούν να διαχωριστούν από τις στρατηγικές διαχείρισης της ζωής και της υγείας.

Οι διαφοροποιημένες πρακτικές φροντίδας και διαχείρισης του νεκρού σώματος της Covid – 19, η κανονιστική θεώρηση του πτώματος και, κυρίως, η αναταραχή που το πανδημικό πτώμα επιφέρει σε αυτήν παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν μέσα από μαρτυρίες όσων τα διαχειρίζονται επαγγελματικά. Η εθνογραφική παρατήρηση και τα άτυπα σχόλια του καθημερινού και δημόσιου λόγου, η αποσιώπηση και η δημόσια (α)ορατότητα του νεκρού σώματος είναι βασικά στοιχεία που πλαισιώνουν την ανάγνωσή του ως παράγοντα (ανα)διαμόρφωσης του πολιτικού και κοινωνικού πεδίου. Η προσέγγιση και η προσπάθεια μελέτης της πολιτικής του νεκρού σώματος δεν θα πρέπει να ιδωθούν ξεχωριστά από τον τρόπο με τον οποίο η βιοπολιτική, η νεκροπολιτική και η γεοντοεξουσία (geontopower) συναντιούνται στον ύστερο νεοφιλελευθερισμό εφαρμόζοντας ρυθμιστικές και ελεγκτικές πρακτικές επί των σωμάτων, των πληθυσμών, του εδάφους και του χρόνου.

Τέλος, θα ήθελα να υπενθυμίσω τη σημασία της κουήρ, ανοιχτής προσέγγισης του νεκρού σώματος της πανδημίας ως εκείνου που δρα, όπως φάνηκε, αποσταθεροποιητικά και διαταρακτικά προς την κανονικοποιητική θεώρηση του πτώματος. Το πανδημικό νεκρό σώμα δεν είναι στατικό, είναι ανεξέλεγκτο και για αυτό το λόγο επικίνδυνο για την τάξη και την ασφάλεια, μας φέρνει αντιμέτωπες με θεωρητικά, μεθοδολογικά και φιλοσοφικά αδιέξοδα, τα οποία μόνο μερικώς κατάφερα να αποτυπώσω στην εργασία αυτή.

Βιβλιογραφία

- Αβραμοπούλου, Ε. (2018). Εισαγωγή. Πολιτικές εγγραφές του συν-αισθήματος. Στο Ε. Αβραμοπούλου (Επιμ.). *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο* (σελ. 11 – 67). Νήσος.
- Άμεντ, Σ. (2018). Συν-αισθηματικές οικονομίες. Στο Ε. Αβραμοπούλου (Επιμ.). *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο* (σελ. 129 – 166). Νήσος.
- Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας (2020). ΛΟΙΜΩΞΗ ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΟ ΚΟΡΩΝΟ-ΙΟ SARS-CoV-2: Οδηγίες για τη διαχείριση νεκρών σωμάτων. <https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2020/03/covid-19-nekra-somata.pdf>
- Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας (2021). ΛΟΙΜΩΞΗ ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΟ ΚΟΡΩΝΟ-ΙΟ SARS-CoV-2: Οδηγίες για τη διαχείριση νεκρών σωμάτων και τη μεταφορά ανθρωπίνων σορών ή τέφρας θανόντων από COVID-19. <https://eody.gov.gr/wp-content/uploads/2021/02/covid-19-nekra-somata-202102.pdf>
- Λαχουρή, Δ. (2020). *Πρόστιμα 3.000€ σε τρεις Ρομά για τον συνωστισμό στην κηδεία συγγενούς*. Ανακτήθηκε από: <https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/kinonia/prostima-3-000e-se-treis-roma-gia-ton-synostismo-stin-kideia-syggenoys/>
- Μακρυνιώτη, Δ. (2004). Εισαγωγή. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.). *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις* (σελ. 11-73). Νήσος.
- Μουνιός, Χ. Ε. (2018). Νιώθω μελαμψός, νιώθω πεσμένος: Το συν-αίσθημα της Λατίνας, η επιτελεσματικότητα της φυλής και η καταθλιπτική θέση. Στο Ε. Αβραμοπούλου (Επιμ.). *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο* (σελ. 335-355). Νήσος.

- Ναβάρο, Γ. (2018). *Συν-αισθηματικοί χώροι, μελαγχολικά αντικείμενα: Η ερείπωση και η παραγωγή της ανθρωπολογικής γνώσης*. Στο Ε. Αβραμοπούλου (Επιμ.). Το συναίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο (σελ. 169-206). Νήσος.
- Παναμερικανικός Οργανισμός Υγείας (2019). *ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΝΕΚΡΩΝ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ: ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΠΕΔΙΟΥ ΓΙΑ ΤΑ ΣΩΜΑΤΑ ΑΜΕΣΗΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ*. Ανακτήθηκε από: https://www.sigtep.gr/wp-content/uploads/2021/02/Management_of_dead_bodies_after_disasters_GR_Low.pdf
- Agamben, G. (2010). *Nudities*. (D. Kishik & St. Pedatella, Transl.). Stanford University Press.
- Amuno, S. A., & Amuno, M. M. (2014). Geochemical Assessment of Two Excavated Mass Graves in Rwanda: A Pilot Study. *Soil and Sediment Contamination: An International Journal*, 23(2), 144-165. <https://doi.org/10.1080/15320383.2013.786021>
- Appadurai, A. (2014). *ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΧΩΡΙΣ ΣΥΝΟΡΑ: Πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης*. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.
- Ayres, P.B.C., & Lawson, J. A. (1894). *Report on the outbreak of bubonic plague in Hongkong, 1894, to the International Congress of Hygiene and Demography held at Budapest*. Ανακτήθηκε από: <https://wellcomecollection.org/works/kxpv9yac>
- Baudrillard, J. (2008). Η συμβολική ανταλλαγή και ο θάνατος. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.). *Περί Θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας* (σελ. 99 - 129). Νήσος.
- Bauman, Z. (2008). Θνητότητα, αθανασία και άλλες στρατηγικές ζωής. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.). *Περί Θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας* (σελ. 131-163). Νήσος.

- Bear, L. (2014). Doubt, conflict, mediation: the anthropology of modern time. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 20 (1), 3-30. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12091>
- Braidotti, R. (2004). Σημάδια θαύματος και ίχνη αμφιβολίας; Περί τερατολογίας και σωματοποιημένων διαφορών. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.). *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (σελ 161-177). Νήσος.
- Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Polity Press.
- Butler, J. (2004). *Undoing Gender*. Routledge.
- Butler, J. (2006). Παραστασιακές επιτελέσεις και συγκρότηση του φύλου: Δοκίμιο πάνω στην φαινομενολογία και τη φεμινιστική θεωρία. Στο Α. Αθανασίου (Επιμ.). *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική* (σελ. 381-407). Νήσος.
- Butler, J. (2008). Βία, πένθος, πολιτική. Στο Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.). *Περί Θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας* (σελ. 535-572). Νήσος.
- Cielemęcka, O. (2015). All things spectral. *Somatechnics* 5(2), 234-254. <http://dx.doi.org/10.3366/soma.2015.0163>
- Cohn, S. Jr. (2018). Fear and the Corpse: Cholera and Plague Riots Compared. Στο Ch. Lynteris & N. H. A. Evans (Επιμ.). *Histories of Post-Mortem Contagion: Infectious Corpses and Contested Burials* (σελ. 55-81). Palgrave Macmillan.
- Crossland, Z. (2009). Of Clues and Signs: The Dead Body and Its Evidential Traces. *American Anthropologist* 111(1), 69 – 80. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1548-1433.2009.01078.x>
- Derrida, J. (1994). *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning and*

the New International. Routledge.

Douglas, M. (1984). *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge.

Edwards, E. E. (2018). INTRODUCTION: A Modernist Body Count. *THE MODERNIST CORPSE: Posthumanism and the Posthumous* (σελ. 1-34). University of Minnesota Press.

Fontein, J. (2010). Between tortured bodies and resurfacing bones: the politics of the dead in Zimbabwe. *Journal of Material Culture*, 15(4), 423–448.
<https://doi.org/10.1177%2F1359183510383105>

Foucault, M. (2012). *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*. Πλέθρον.

International Committee of the Red Cross (2020). *COVID-19: ΓΕΝΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ. ΔΙΚΑΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ICRC*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.hufes.gr/%CE%B5%CE%B3%CF%87%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%BF%CF%8D%CF%82-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%80%CE%AE%CF%82-%CF%84%CE%BF/>

Kristeva, J. (1982). *POWERS OF HORROR: An Essay on Abjection*. COLUMBIA UNIVERSITY PRESS.

Laqueur, Th. W. (2015). *The Work of the Dead: A Cultural History of Mortal Remains*. Princeton University Press.

- Lynteris, Ch. (2017). A 'Suitable Soil': Plague's Urban Breeding Grounds at the Dawn of the Third Pandemic. *Medical History*, 61(3), 343-357.
<https://dx.doi.org/10.1017%2Fmdh.2017.32>
- Lynteris, Ch. & Evans, N. H. A. (2018). Introduction: The Challenge of the Epidemic Corpse. In Ch. Lynteris & N. H. A. Evans (Eds.). *Histories of Post-Mortem Contagion Infectious Corpses and Contested Burials* (pp. 1-25). Palgrave Macmillan.
- Lynteris, Ch. (2018). Suspicious Corpses: Body Dumping and Plague in Colonial Hong Kong. In Ch. Lynteris & N. H. A. Evans (Eds.). *Histories of Post-Mortem Contagion Infectious Corpses and Contested Burials* (pp. 109-133). Palgrave Macmillan.
- Neckel, A., Korcelki, C., Silva, L. F. O., Kujawa, H. A., Bodah, B. W., Figueiredo, A., ... & Dal Moro, L. (2021). Metals in the soil of urban cemeteries in Carazinho (South Brazil) in view of the increase in deaths from COVID-19: projects for cemeteries to mitigate environmental impacts. *Environment, Development and Sustainability*.
<https://doi.org/10.1007/s10668-021-01879-y>
- Oliver, L. (2018). Shrouded Corpses, Walking Cadavers: The Shifting of 'the Choleras' in Depictions of Southeastern Captivity. In Ch. Lynteris & N. H. A. Evans (Eds.). *Histories of Post-Mortem Contagion Infectious Corpses and Contested Burials* (pp. 65-187). Palgrave Macmillan.
- Pan American Health Organization (2020). *International guidelines for certification and classification (coding) of COVID-19 as cause of death*. Ανακτήθηκε από:
<https://www.paho.org/en/documents/international-guidelines-certification-and-classification-coding-covid-19-cause-death>
- Povinelli, E. A. (2016). *Geontologies: a requiem to late liberalism*. Duke University Press.

- Radomska, M., Mehrabi, T., & Lykke, N. (2020). Queer Death Studies: Death, Dying and Mourning from a Queerfeminist Perspective. *Australian Feminist Studies*, 35 (104), 81-100. <https://doi.org/10.1080/08164649.2020.1811952>
- Shildrick, M. (2020). Queering the Social Imaginaries of the Dead. *Australian Feminist Studies*, 35 (104), 170-185. <https://doi.org/10.1080/08164649.2020.1791690>
- Steere – Williams, J. (2018). Blooming-Typhoiditein: Epidemic Jingoism and the Typhoid Corpse in South Africa. In Ch. Lynteris & N. H. A. Evans (Eds.). *Histories of Post-Mortem Contagion: Infectious Corpses and Contested Burials* (pp. 83-108). Palgrave Macmillan.
- Verdery, K. (1999). *THE POLITICAL LIVES OF DEAD BODIES: Reburial and Postsocialist Change*. Columbia University Press.
- Waldby, C. (1996). *AIDS AND THE BODY POLITIC: Biomedicine and sexual difference*. Routledge.
- World Health Organization (2014). *Laboratory biosafety manual: Third edition*. [WHO/CDS/CSR/LYO/2004.11]. <https://www.who.int/publications/i/item/9241546506>
- World Health Organization (2020a). *Infection Prevention and Control for the safe management of a dead body in the context of COVID-19* [WHO/COVID-19/IPC_DBMgmt/2020.1]. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/331538>
- World Health Organization (2020b). *Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19* [WHO/2019-nCoV/Religious_Leaders/2020.1]. <https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and->

[recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19?gclid=Cj0KCQjw5-WRBhCKARIsAAId9Fm5l4vDeQOferUJVHqitedy7KwmbHRrGvtrRNOLMeW0K0EjD_-YSd0aAnsoEALw_wcB](https://www.who.int/publications/i/item/recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19?gclid=Cj0KCQjw5-WRBhCKARIsAAId9Fm5l4vDeQOferUJVHqitedy7KwmbHRrGvtrRNOLMeW0K0EjD_-YSd0aAnsoEALw_wcB)

World Health Organization (2020c). *Infection prevention and control for the safe management of a dead body in the context of COVID-19: interim guidance* [WHO/2019-nCoV/IPC_DBMgmt/2020.1].

<https://www.who.int/publications/i/item/infection-prevention-and-control-for-the-safe-management-of-a-dead-body-in-the-context-of-covid-19-interim-guidance>

World Health Organization (2021). *Infection prevention and control during health care when coronavirus disease (COVID-19) is suspected or confirmed* [WHO/2019-nCoV/IPC/2020.4]. <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-2019-nCoV-IPC-2021.1>

Zee, J. (2017). Holding Patterns: Sand and Political Time at China's Desert Shores. *Cultural Anthropology*, 32(2), 215-41. <https://doi.org/10.14506/ca32.2.06>

Παράρτημα

Danger of Infection 小心傳染			Category 類別 1
In handling dead bodies, Standard Precautions are required. 處理屍體時需要採取標準預防措施。			
Bagging 入屍袋	Viewing in funeral parlour 殯儀館內瞻仰遺容	Embalming 防腐處理	Hygienic preparation in funeral parlour 殯儀館內裝身及化妝
Not necessary 不需要	Allowed 可以	Allowed with disposable gloves, water resistant gown and surgical mask 可以，但必須戴上用後即棄的手套、防水保護衣和外科口罩	

Danger of Infection 小心傳染			Category 類別 2
In handling dead bodies, Standard Precautions are required. 處理屍體時需要採取標準預防措施。			
In addition, the following precautions are also required: 此外，下列附加的預防措施亦必須採納：			
Bagging 入屍袋	Viewing in funeral parlour 殯儀館內瞻仰遺容	Embalming 防腐處理	Hygienic preparation in funeral parlour 殯儀館內裝身及化妝
Must 必須	Allowed 可以	Not allowed 不可以	Allowed with disposable gloves, water resistant gown / plastic apron over water resistant gown, surgical mask 可以，但必須戴上用後即棄的手套、防水保護衣 / 防水保護衣於塑膠圍裙和外科口罩

Danger of Infection 小心傳染			Category 類別 3
In handling dead bodies, Standard Precautions are required. 處理屍體時需要採取標準預防措施。			
In addition, the following precautions are also required: 此外，下列附加的預防措施亦必須採納：			
Bagging 入屍袋	Viewing in funeral parlour 殯儀館內瞻仰遺容	Embalming 防腐處理	Hygienic preparation in funeral parlour 殯儀館內裝身及化妝
Must 必須	Not allowed 不可以	Not allowed 不可以	Not allowed 不可以

Εικόνα 1: Ταμπέλες που συνοδεύουν τα διαφορετικής επικινδυνότητας νεκρά σώματα ανάλογα με την μεταδοτική νόσο από την οποία κατέληξαν.

Εικόνα 2 Σάκος που χρησιμοποιείται για τα πτώματα Covid και ήταν στη διάθεση ενός από τα γραφεία τελετών

Εικόνα 3: Ρίψη «λαδόκρασσου» και λουλουδιών από τους εργαζόμενους, κατά την διάρκεια της κηδείας μίας νεκρής Covid

Εικόνα 4 Νέα ταφικά μνημεία Covid στο κοιμητήριο του Βόλου, Δεκέμβριος 2021

Εικόνα 5 Στρατιωτικά κομβί μεταφέρουν νεκρούς από το Μπέργκαμο της Ιταλίας προς κοντινές περιοχές